Невмирущий

Сесілії Інхеньєрос

Solomon saith: There is no new thing upon the earth. So that as Plato had an imagination, that all knowledge was but remembrance; so Solomon given his sentence, that all novelty is but oblivion.

Francis Bakon. "Essays", LVIII [213]

У Лондоні на початку червня 1929 р. антиквар Джозеф Картафіл{350} зі Смірни запропонував княгині де Люсенж шість томів "Іліади" Попа (1715–1720 рр.) форматом у малу чверть. Княгиня купила запропоновані їй книжки й при цьому обмінялася кількома словами з продавцем. Це був, за її словами, чоловік худий і виснажений, зі шкірою землистого кольору, сірими очима й сірою бородою, з навдивовижу невиразними рисами обличчя. Він легко розмовляв кількома мовами, хоча й робив при цьому безліч помилок: за кілька хвилин перейшов з французької на англійську, а з англійської – на загадкову суміш іспанської мови, якою користуються в Салоніках, та португальської говірки Макао{351}. У жовтні княгиня почула від одного пасажира, який мандрував на "Зевсі", що Картафіл помер у морі, коли повертався у Смірну, й що поховали його на острові Іос. В останньому томі "Іліади" вона знайшла цей рукопис.

Оригінал був написаний англійською мовою й містив у собі безліч латинських запозичень. Ми пропонуємо увазі читачів його буквальний переклад.

I

Пригадую, мої поневіряння почалися в одному із садів у Фівах Стобрамних{352} у той час, коли імператором у Римі був

Діоклетіан{353}. Я уже встиг узяти участь у кількох єгипетських війнах, що завершилися зовсім недавно, хоча й не зажив там слави, й був тепер трибуном легіону, який розташувався постоєм у Береніці, на березі Червоного моря: лихоманка й чаклунство вкоротили віку багатьом з тих, котрі воліли б зустріти свою смерть у битві, від гострої криці. Мавританці були розбиті; земля, на якій раніше стояли бунтівничі міста, тепер навіки перейшла у володіння Плутона{354}; і марно переможена Александрія благала в цезаря пощади; не минуло й року, як легіони здобули повний тріумф, і я навіть не встиг як слід подивитися в очі Марсу. Я був цим вельми засмучений і, либонь, саме тому подався в глиб неозорої й моторошної пустелі шукати таємниче Місто Невмирущих.

Мої поневіряння почалися, як я вже згадував, в одному саду, у Фівах. Усю ту ніч я не спав, бо на серці мені було тривожно. Я піднявся з ліжка ще до світанку; мої раби спали, а в небі висів місяць того самого кольору, що й безкраї піски. На обрії з'явився вершник – він наближався, геть виснажений і закривавлений. За кілька кроків від мене він зіскочив з коня. Ледь чутним, але дивно напруженим голосом він запитав латиною, як називається річка, що текла попід мурами міста. Я відповів йому, що це річка Єгипет, яка живиться дощами.

– Я шукаю зовсім іншу річку, – сумно відповів мені він, – таємничу річку, чиї води змивають з людей смерть.

Темна кров струменіла з його грудей. Він розповів, що його батьківщина в горах, по той бік Гангу, і що в тих горах люди переконані: якщо йти все на захід і на захід, туди, де кінчається світ, то дійдеш до річки, води якої дають безсмертя. І він додав, що там, на самому краю землі, стоїть Місто Невмирущих – місто бастіонів, амфітеатрів і храмів. Ще й на світ не зазоріло, як він помер, а я вирішив відшукати те місто й ту річку. Кілька полонених мавританців, допитаних за допомогою ката, підтвердили розповідь подорожнього; один згадав про Єлисейські поля, розташовані на самому краю світу, де люди живуть дуже довго; другий – про гірські верховини, серед яких народжується Пактол, і тамтешніх верховинців, що живуть сто років. У Римі я розмовляв з філософами, які

схилялися до думки, що побільшувати тривалість людського життя, – це те саме, що надовше розтягувати агонію та примушувати людину помирати не один раз. Я навіть не знаю, чи повірив я бодай на якусь мить в існування Міста Невмирущих; гадаю, з мене тоді було цілком досить того, що я прагнув податися на його пошуки. Флавій, проконсул Ґетулії{355}, дав мені на допомогу двісті своїх солдатів. Набрав я і найманців, які запевняли, що знають дорогу, але потім розбіглися найпершими.

Наступні події майже стерли з пам'яті спогад про перші дні нашої подорожі. Ми вирушили з Арсіної{356} й заглибилися в гарячу пустелю. Перейшли через країну троглодитів, які пожирають змій і ще не навчилися користуватися словом; потім – землю ґарамантів, які мають жінок у спільному користуванні й годуються лев'ячим м'ясом; далі – країну авґілів, які поклоняються тільки Тартарові{357}. Мандрували ми й через інші пустелі, де пісок чорний, як вугілля; де пересуватися можна тільки вночі, бо денна спека нестерпна. Здалеку я побачив гору, що дала своє ім'я Океанові: на її схилах росте молочай, що знешкоджує отруту, а на вершині живуть сатири, народ брутальний і небезпечний, схильний до любострастя. Нам здавалося неймовірним, щоб у цих варварських краях, де земля плодить тільки страховищ, могло знайти собі прихисток уславлене місто. Проте ми просувалися далі й далі, бо повернутися назад для нас було б ганьбою. Декотрі зухвальці спали, не затуляючи обличчя від місячного проміння, – їх спопелила лихоманка; інші знайшли божевілля й смерть у застояній воді підземних колодязів. І тоді мої люди почали розбігатися; потім – бунтувати. Щоб придушити ті заколоти, я не вагався застосовувати найжорстокіші заходи покарання. Я наказував іти вперед і вперед, аж поки один центуріон не остеріг мене, що заколотники (прагнучи помститися мені за те, що я розіп'яв одного з них) змовилися мене вбити. Тоді я покинув табір разом з кількома солдатами, що залишилися мені вірні. В пустелі я розгубив їх посеред піщаних ураганів і темної ночі. Мене поранило стрілою, яку пустив із лука один критянин. Кілька днів я блукав, не знаходячи й краплі води, а може, то був один нескінченний день, подовжений пекучим сонцем, лютою спрагою і страхом померти від спраги. Я пустив

повіддя й віддався на волю свого коня. Коли розвиднілося, на обрії забовваніли піраміди та башти. В болісному запамороченні мені примарився невеликий і чистенький лабіринт. У самому його центрі стояв глек з водою; я майже торкався його руками, я бачив його очима, але ходи лабіринту були такими заплутаними й підступними, що я знав: я помру раніше, ніж добудуся до нього.

II

Прийшовши до тями після цього кошмару, я побачив, що лежу зі зв'язаними руками у видовженій і неглибокій кам'яній ніші, не більшій за звичайну могилу й видовбаній у крутому схилі гори. Краї цієї заглибини були вологі, радше вичовгані часом, аніж відшліфовані зусиллями людей. Моє серце болісно калатало, і я знову відчув, що мене спопеляє спрага. Я вистромив голову зі своєї ями й слабко закричав. Біля підніжжя гори нечутно котив свої води каламутний потік, пробиваючись крізь пісок та купи сміття; а на його протилежному березі сяяло у променях надвечірнього чи вранішнього сонця Місто Невмирущих – було очевидно, що це воно. Я побачив мури, арки, монументальні фасади та форуми. Близько сотні неоднакових і нерівномірно розташованих ямок, схожих на мою, виднілися на схилі гори та в долині. В піску були вириті неглибокі окопи. З усіх цих жалюгідних заглибин та ніш вигулькували голі люди з сірою шкірою й розкудланими бородами. Мені здалося, я їх упізнав: вони належали до тих дикунів-троглодитів, чиє бридке плем'я населяє береги Аравійської затоки та ефіопські печери. Я не здивувався б, якби довідався, що вони не знають людської мови й пожирають змій.

Нестерпна пекуча спрага додала мені сміливості. Побачивши, що піщаний берег усього лише за якихось тридцять футів від мене, я заплющив очі й зі зв'язаними за спиною руками покотився вниз по схилу. Я занурив закривавлене обличчя в каламутну воду й став хлебтати її, як це роблять звірі, коли приходять на водопій. І перш ніж знову провалитися в маячню та марення, я, сам не знаю чому, промовив кілька слів грецькою мовою: "Багаті жителі Зели{358}, що п'ють води Езепа..."

Не знаю, скільки днів і ночей прокотилося наді мною. Неспроможний повернутися під захист печер, лежачи голий і страждаючи від лютого болю на цьому невідомому піщаному березі, я не міг опиратися тому, що сонце й місяць нещадно гралися моєю гіркою долею. Схожі у своєму дикунському стані на наївних малих дітей, троглодити не допомагали мені ані вижити, ані вмерти. Даремно я благав їх, щоб вони заподіяли мені смерть. Одного дня я звільнився від пут, перетерши їх об гострий прискалок. А другого зіп'явся на ноги й спромігся вижебрати чи вкрасти – і це я, Марк Фламіній Руф, військовий трибун одного з римських легіонів – свій перший огидний кусень змііного м'яса.

Палке прагнення побачити Невмирущих, доторкнутися до будівель надлюдського Міста проганяло від мене сон. Немов проникнувши в мої наміри, не спали й троглодити; спочатку я подумав, вони стежать за мною; потім – що вони заразилися моїм неспокоєм, як заражаються цим собаки. Щоб покинути селище тих дикунів, я обрав надвечірній час, коли вони виявляли найбільшу активність – майже всі вилазили з нір і втуплювали невидющий погляд у призахідне сонце. Я почав молитися гучним голосом, не так у надії на божественну ласку, як у сподіванні налякати дике плем'я артикульованими словами. Потім перейшов через струмок, перегороджений піщаними наносами, й попрямував до Міста. Двоє чи троє чоловіків якось невпевнено й нерішуче плентали за мною. Вони були присадкуваті на зріст, як й інші люди з цього племені, й уселяли не страх, а огиду. Мені довелося обминути кілька котлованів неправильної форми, схожих на каменоломні. Засліплений грандіозною величчю Міста, я був подумав, що воно розташоване ближче, ніж виявилося насправді. Була вже північ, коли я ступив на чорну тінь від його мурів, що покраяла жовтий пісок химерними візерунками зубців і башт. Я зупинився, охоплений почуттям, подібним до священного жаху. Такими нелюдськими видалися мені й обриси Міста, яке бовваніло переді мною, і навколишня пустеля, що я навіть зрадів, помітивши одного з дикунів, який досі плентав за мною. Я заплющив очі й (не засинаючи) став чекати, коли заясніє день.

Я вже казав, що Місто розташувалося на високому скелястому плато. Його майже прямовисні схили були так само неприступні, як і мури, що височіли над ними. Ноги в мене підгиналися від утоми, але в чорній скелі я не побачив жодної заглибини, жодного виступу, а в одноманітному й, здавалося, нескінченному мурі ніде не виднілося жодної брами. Спека була такою нещадною, що я сховався від неї в печері. В її глибині я побачив колодязь, у чорну порожнечу якого мовби провалювалися прямовисні сходи. Я спустився по них і плутанкою брудних галерей дійшов до просторого округлого приміщення, ледь видимого. В тому підземеллі було дев'ять дверей; вісім з них відчинялися в лабіринт, що довгими й плутаними переходами приводив у це саме приміщення; дев'яті двері (крізь інший лабіринт) давали вихід у друге округле приміщення, схоже на перше. Я не знаю, скільки всього було там таких підземних кімнат; мої невдачі та моя тривога побільшували їх кількість. Тиша була ворожою і майже абсолютною; в цій мережі кам'яних галерей не чути було іншого звуку, крім посвисту якогось дивного підземного вітру – я так і не зрозумів, у чому його причина; зовсім нечутно струменіли, зникаючи в розколинах, цівки води, забарвленої іржавим кольором. На свій жах, я почав звикати до цього непевного світу; мені здавалося неймовірним, що десь могло існувати щось інше, аніж ці округлі підземні склепи з дев'ятьма дверима та ці плутанки підземних галерей. Не знаю, як довго блукав я там, під землею; знаю тільки, що не раз, никаючи в тому лабіринті, я вже не міг зрозуміти, за чим тужу: за містом, де я народився, чи за бридким поселенням дикунів.

У глибині одного з підземних коридорів дорогу мені раптом перепинила прямовисна стіна, і якийсь далекий промінчик світла упав на мене. Я підвів засліплені підземною пітьмою очі й розгледів десь на запаморочливій висоті кружальце неба, такого яскраво-синього, що воно здалося мені майже пурпуровим. Металеві скоби стриміли зі стіни, утворюючи драбину, по якій я відразу почав підійматися, хоча зовсім ослаб від нестерпної втоми, лише вряди-годи затримуючись, аби по-дурному схлипнути від щастя. І ось я побачив капітелі й астрагали, трикутні та напівокруглі фронтони, неясну архітектурну розкіш із

граніту й мармуру. Й ось так я піднявся з темної в'язниці чорних заплутаних лабіринтів у залите сонячним промінням Місто.

Я опинився на якомусь маленькому майданчику, а точніше сказати, на внутрішньому подвір'ї. Воно було оточене зусібіч однією будівлею неправильної форми, що мала неоднакову в різних місцях висоту з розмаїтими склепіннями та колонами. Але жодна інша ознака цього неймовірного архітектурного монумента не вразила мене так, як очевидна давність його спорудження. Я був навіть подумав, що воно давніше за людей, давніше за саму землю. І здалося мені, що така неймовірно стародавня споруда (хоч і було в ній щось жахливе для людських очей) гідно втілювала працю будівничих, які володіли даром безсмертя. Спочатку обережно, потім з байдужою незворушністю, а насамкінець з відчуттям розпачу й безнадії блукав я сходами та переходами цього неймовірно плутаного палацу. (Згодом я помітив, що ширина та висота східців була неоднакова, й саме це пояснювало, чому мене опанувала така смертельна втома. "Цей палац спорудили боги", – подумалося мені спершу. А коли я обстежив його порожні інтер'єри, то подумки уточнив: "Боги, що спорудили цей палац, померли". А помітивши всі його прикметні особливості, я додав: "Боги, які його збудували, були божевільні". І сказав я так – я це добре знаю – з якимсь незбагненним осудом, майже з відтінком каяття, більше охоплений інтелектуальним жахом, аніж неясним страхом. До подиву перед неймовірною давністю побаченого додались інші відчуття: цілковита розгубленість перед його нескінченністю, перед його жорстокістю, перед його абсолютним безглуздям. Щоб добутися сюди, я пройшов крізь моторошний лабіринт, але чистеньке й акуратне Місто Невмирущих сповнило мене жахом й навіяло мені глибоку відразу. Лабіринт будується для того, щоб збити людину з правильного напрямку й завести її в глухий кут; його архітектура, перенасичена симетрією, підпорядкована цій меті. Але в палаці, що його я далеко не повністю обстежив, архітектура не мала нехай там якої мети. В ньому я знайшов безліч коридорів, які заводили в глухий кут, вікон, розташованих так високо, що з них годі було виглянути надвір, монументальні двері відчинялися там або в крихітну келію, або в

глибокий підземний хід, сходи були мовби вивернуті й обернуті приступками та перилами вниз. Інші, притулені до високої стіни або ніби зависаючи в повітрі, не приводили нікуди й, зробивши два-три оберти, зникали в густій темряві, що клубочилася під склепіннями. Я не можу твердити, що все там було достеменно так, як я описую; знаю тільки, що протягом багатьох років я бачив усе це у своїх жаских сновидіннях; і я вже не знаю, що тут є описом реальної дійсності, а що віддзеркалює плинні форми тих кошмарів, що затруювали мої ночі. "Це Місто, – думав я, – таке жахливе, що само його існування та незнищенність, хай навіть у самому осередді недосяжної і дикої пустелі, затруює минуле та майбутнє й відкидає тінь на світила небесні. Доки воно існує, ніхто у світі не знатиме ані щастя, ані смислу життя". Я не хочу більше розповідати про нього; хаотичне нагромадження нерозбірливих слів, туша тигра або бика, напхана зубами, внутрішніми органами та головами, – ось ті образи, які можуть дати приблизне про нього уявлення.

Не пригадую вже, як я повертався назад крізь ті запилюжені та вологі склепи. Знаю тільки, що мене не полишав страх, аби, вийшовши з останнього лабіринту, я знову не опинився в огидному Місті Невмирущих. Більше нічого не спадає мені на пам'ять. Це забуття сьогодні неподоланне, але я забув про все це, либонь, самохіть; можливо, що обставини моєї втечі були такими тяжкими, що одного дня, забутого не менш надійно, я заприсягся назавжди викинути їх із пам'яті.

III

Ті, хто уважно прочитав розповідь про мої поневіряння, пригадають, що один чоловік із племені троглодитів доплентав за мною, як плентає за людиною вірний пес, аж до нерівної тіні, яку відкидали мури. Коли я вийшов назовні з останнього підземелля, то побачив, що він чекає мене біля входу в печеру. Він лежав на піску, де тупо креслив і тут-таки стирав вервечки якихось знаків, схожих на ті літери, що їх ми бачимо у своїх сновидіннях і, здається, ось-ось прочитаємо, але вони відразу ж зливаються докупи. Спочатку я подумав, що йдеться про якесь

дикунське письмо; потім вирішив, що безглуздо навіть припускати, ніби люди, які не опанували слова, зможуть навчитися письма. Крім того, жодна з тих закарлюк не була схожа на іншу, і це виключало або робило малоймовірною можливість того, що вони були наділені символічним значенням. Дикун накреслював ці закарлюки, роздивлявся їх і щось підправляв. Аж раптом, мовби знудившись від цієї гри, він стер їх долонею й ліктем. Подивився на мене й, здавалося, мене не впізнав. Проте таким великим було відчуття полегкості, яке мене затопило (або такою великою і жаскою – моя самотність), що я дозволив уявити собі, ніби цей примітивний троглодит, який дивився на мене знизу вгору, залишився тут чекати на мене. Сонце розпекло рівнину до білого жару; коли ми вирушили назад до селища троглодитів у світлі перших зірок, пісок обпікав нам підошви ніг. Троглодит ішов тепер попереду; в ту ніч мені спало на думку навчити його розпізнавати, а може, й повторювати бодай кілька слів. Я згадав, що собака й кінь спроможні на перше; а чимало птахів, таких як соловей цезарів, – на друге. А розум людини, хоч би яким він був неотесаним, завжди стоїть вище за спроможності істот, цим розумом не наділених.

Троглодит виглядав таким нікчемним і жалюгідним, що мені пригадався Аргос, старий умирущий пес із "Одіссеї", і я нагородив його цим ім'ям і спробував навчити його відгукуватися на нього. Я повторив цю спробу кілька разів, але щоразу зазнавав цілковитої невдачі. Умовляння, суворість, упертість – усе було марним. Нерухомий, з безвиразними очима, мій супутник, здавалося, не сприймав звуків, які я намагався йому втлумачити. Він був за кілька кроків від мене, але здавалося, він десь дуже-дуже далеко. Лежачи на піску, схожий на маленького напівзруйнованого сфінкса з лави, він дозволяв, щоб небо оберталося над ним від досвітнього присмерку до вечірнього. Мені здавалося неможливим, аби він не розумів, чого я від нього хочу. Я згадав, що серед ефіопів існує повір'я, ніби мавпи умисне не розмовляють, щоб їх не примушували працювати, й пояснив мовчанку Аргоса недовірою або страхом. Від цього припущення я перейшов до інших, іще екстравагантніших. Я подумав, що ми з Аргосом належимо до різних світів; потім уявив собі, що відчуття в нас однакові, проте Аргос

сполучає їх якось інакше й конструює з них інші об'єкти; потім подумав, що, можливо, для нього взагалі не існує об'єктів, а лише запаморочлива й безперервна гра швидкоплинних вражень. Подумав я і про можливість такого світу, в якому не існує ані пам'яті, ані часу; а чом би не існувати й мові, яка не знає іменників, мові, яка складається лише з безособових дієслів або з невідмінюваних епітетів. Отак минали мої дні, а з днями – роки, аж поки сталася подія, яка принесла мені щось подібне до щастя. Пішов дощ, неквапний і густий.

Ночі в пустелях можуть бути й холодними, але та була гарячою, як вогонь. Мені наснилося, ніби одна з річок Фессалії{359}, чиїм водам я колись повернув золоту рибку, тече сюди, щоб визволити мене; я чув, як вона наближається, дзюркочучи по червоному піску та чорному камінню; свіжість повітря та густий шум дощу розбудили мене. Я вискочив, голий, зі своєї криївки, щоб прийняти його на себе. Ніч добігала свого кінця. Під жовтими хмарами плем'я, не менш щасливе, аніж я, підставляло свої тіла дощовим струменям, шаліючи мов у екстазі. Вони скидалися на жерців Кібели{360}, на яких зійшла божественна благодать. Аргос стогнав, утупивши погляд у небесне склепіння; по його щоках струменіли потоки дощової води; і не тільки води, а й сліз – як я потім довідався.

– Аргосе! – крикнув я, звертаючись до нього. – Аргосе!

І тоді, в тихому захваті, ніби віднайшовши невідь-коли загублену й давно забуту річ, Аргос пробелькотів:

– Аргос, пес Одіссея.

І далі, не дивлячись на мене:

– Собака, викинутий на гній.

Ми легко приймаємо дійсність – можливо, тому, що знаємо: нічого дійсного не існує. Я запитав, що він знає з "Одіссеї". Розуміти грецьку мову йому було важко. Я мусив повторити своє запитання.

– Дуже мало, – відказав він. – Менше, аніж будь-який убогий рапсод. Адже минуло тисяча сто років, відколи я її створив.

IV

У той день усе для мене прояснилося. Троглодити й були Невмирущими, а каламутний потік у піщаних берегах – тією Річкою, яку шукав закривавлений вершник. Що ж до міста, чия слава дійшла до берегів Ґанґу, то минуло вже дев'ять століть, відтоді як Невмирущі його зруйнували. З його уламків вони потім там-таки спорудили те безглузде місто, в якому я побував, – щось подібне до пародії, щось поставлене з ніг на голову й водночас такий собі храм ірраціональним богам, які правлять світом і про яких ми нічого не знаємо, крім того, що вони не схожі на людей. Те будівництво було останнім символом, який завдали собі клопоту створити Невмирущі. Воно позначило собою етап, коли, дійшовши висновку, що будь-яка діяльність – марнота, вони вирішили жити тільки думкою, тільки чистим споглядянням. Вони поставили ту споруду, забули про неї й пішли жити в печери, де, поринувши в чисті роздуми, перестали сприймати реальний навколишній світ.

Про все це Гомер розповів мені так, як розповідають про щось дитині. Розповів він мені й про свою старість, про те, як вирушив у свою останню подорож, підштовхуваний, як Одіссей, бажанням дістатися до людей, котрі не знають, що таке море, їдять м'ясо без солі й навіть гадки не мають, що у світі існує така річ, як весло. Він прожив у Місті Невмирущих сто років. А коли його зруйнували, то це він запропонував збудувати на тому самому місці нове. Ми не мусимо дивуватися з цього; адже відомо, що, оспівавши Троянську війну, він згодом оспівав також війну жаб і мишей{361}. Він був як той бог, що спочатку створює космос, а потім – хаос.

Бути невмирущим – досить просто; крім людини, всі живі створіння невмирущі, бо їм нічого не відомо про смерть; але знати, що ти Невмирущий, – у цьому справді є щось божественне, жахливе, незбагненне. Я помітив, що, незважаючи на існування багатьох релігій, така переконаність зустрічається надзвичайно рідко. Юдеї, християни та мусульмани проповідують безсмертя, але те, як вони цінують своє перше земне буття, доводить, що вірять вони лише в нього, а всі інші незліченні види свого існування розглядають як такі, де їх винагороджуватимуть або каратимуть за їхню поведінку в першому. Набагато переконливішим видається мені уявлення про круговерть, притаманне деяким релігіям Індії; в цій круговерті, яка не має ні початку, ні кінця, кожне життя є наслідком попереднього й породжує наступне, але жодне з них не визначає всю сукупність… Навчена досвідом століть, республіка невмирущих людей досягла стану досконалої толерантності та майже зневаги до всього сущого. Вони знали, що на нескінченній протяжності існування з людиною має відбутися геть усе. Що за свої колишні або майбутні доброчесні діяння кожна людина заслуговує на добре ставлення до себе, але водночас і на глибоко зневажливе за свої мерзенні вчинки, яких вона неминуче припускалася в минулому або припуститься в майбутньому. Як ото в азартних іграх парні й непарні цифри мають тенденцію врівноважуватися, так і тут, у нескінченному житті, випадаючи порівну, талант та примітивність взаємно знищуються та взаємно виправляються, й можливо, що невибаглива "Поема про Сіда"{362} є саме тією противагою, що її вимагає якийсь один епітет із "Еклог"{363} або якась одна сентенція Геракліта. Найшвидкоплинніша думка підпорядковується тій чи тій невидимій схемі й може увінчувати або започатковувати якусь таємну форму. Я знаю людей, які творили зло для того, щоб у майбутніх століттях воно обернулося добром, або яке виявило себе добром у часи колишні… Розглянуті під цим кутом зору, всі наші діяння є справедливими, але водночас і цілком незначущими. Тобто не існує заслуг, ані моральних, ані інтелектуальних. Гомер створив "Одіссею"; але якщо ми постулюємо нескінченність часу з відповідною нескінченністю обставин і перемін, то буде просто неможливим, щоби бодай один раз хтось не створив "Одіссею". Кожен тут – ніхто, одна

невмируща людина – це всі люди. Як і Корнелій Аґріппа{364}, я – бог, я – герой, я – демон і я – світ, хоча насправді це просто досить хитромудрий спосіб сказати, що мене, власне кажучи, немає.

Це уявлення про світ як про систему, де все взаємно компенсується, глибоко вплинуло на поведінку Невмирущих. Насамперед воно цілком позбавило їх співчуття або жалості. Я вже згадував про стародавні каменоломні на протилежному березі річки. Один чоловік упав у найглибшу з них; будучи невмирущим, він не міг ані покалічитись, ані вбитись, але його мучила спрага; та минуло сімдесят років, перш ніж йому кинули мотузку. Так само мало цікавила кожного з них власна доля. На своє тіло вони дивилися як на сумирну домашню тварину, якій вистачало на місяць кількох годин сну, ковтка води та шматочка бридкого м'яса. Але було б помилкою дивитися на нас як на аскетів. Немає більшої втіхи, аніж роздуми, й саме їм ми повністю віддалися. Вряди-годи щось надзвичайне повертає нас у реальний світ. Як сьогодні вранці, наприклад, коли всі ми спізнали одну з найелементарніших насолод – насолоду дощу. Такі випадки були дуже рідкісними; всі невмирущі були спроможні зберігати досконалу незворушність. Пригадую одного, який ніколи не підводився на ноги, – пташка змостила собі гніздо на його грудях.

Серед висновків, які випливають із доктрини про те, що все на світі компенсується своєю протилежністю, є один, який не має великої теоретичної ваги, але саме він спонукав нас у кінці чи на початку десятого сторіччя розбрестися по всьому світу. Його можна сформулювати в таких словах: "Існує річка, чиї води дають безсмертя; отже, десь-інде на землі можна знайти іншу річку, води якої це безсмертя змивають". Кількість річок не безкінечна; невмирущий подорожній, який блукатиме світом, рано чи пізно нап'ється води з усіх. І ми постановили знайти цю річку.

Смерть (або думка про неї) робить життя людини дорогоцінним і наповнює його високими почуттями. Знаючи про ефемерність свого існування, люди й поводяться відповідно; кожен вчинок, який вони

здійснюють, може стати останнім; немає такого обличчя, що рано або пізно не зникне, як зникають обличчя, побачені уві сні. Все у смертних має свою цінність – неповторну й скороминущу. Натомість у Невмирущих кожен учинок і кожна думка є відлунням інших, які або вже мали місце в минулому, що не має видимого початку, або відбудуться колись у неозорій далечині майбутнього, повторюючись там до запаморочення. Немає нічого такого, що не здавалося б віддзеркаленням, яке миготить між безліччю дзеркал, що ніколи не затьмарюються. Ніщо не може відбутися лише один раз, ніщо не є дорогоцінним своєю неповторністю. Невмирущим чужі такі відчуття, як елегійний смуток, суворість або церемоніальна врочистість. Ми розлучилися з Гомером перед брамою Танжера; здається, ми навіть не попрощалися.

V

І я побував у нових королівствах, нових імперіях. Восени 1066 р. я бився на Стемфордському мосту{365}, вже не пам'ятаю, чи то в лавах Гаролда{366}, якому незабаром по тому судилося зустріти свою фатальну долю, чи то на боці того злощасного Гаральда Суворого{367}, який завоював тоді шість футів англійської землі чи, може, трохи більше. В сьомому сторіччі Хіджри в передмісті Булака я чітко й каліграфічно переписав мовою, що її я забув, та в алфавіті, якого я не знаю, легенди про сім подорожей Сіндбада Мореплавця й оповідь про Бронзове Місто. На внутрішньому подвір'ї Самаркандської в'язниці мені довелося зіграти чимало партій у шахи. В Біканірі я займався астрологією, те саме я робив і в Богемії. 1638 р. я був у Коложварі{368}, а потім у Ляйпціґу. В Абердині{369} 1714 р. я передплатив шість томів "Іліади" Попа; пригадую, що я часто читав їх з великою втіхою. Близько 1729 р. я обговорював походження цієї поеми з одним професором риторики, якого звали, здається, Джамбаттістою; його аргументи видалися мені неспростовними. 4 жовтня 1921 р. "Патна", на якій я плив до Бомбея, мусила кинути якір в одному з портів еритрейського узбережжя[214]. Я зійшов з корабля на берег, і мені пригадались інші ранки, ранки стародавніх часів, теж на Червоному морі, коли я був трибуном римського легіону, а лихоманка, чаклунство та вимушена

бездіяльність вкорочували віку моїм солдатам. Неподалік я побачив струмок з чистою водою; за звичкою, я напився з того струмка. Коли я підіймався вгору по укосу, колючка якогось дерева дряпнула мені тильний бік долоні. Незвичний біль видався мені дуже живим. Ще не вірячи своєму щастю, я мовчки спостерігав, як повільно утворюється в мене на шкірі дорогоцінна краплина крові. Я знову смертний, повторював я собі, я знову схожий на всіх людей. Тієї ночі я спав до самого світання.

...Минув десь рік, і я вирішив переглянути ці сторінки. Я переконався, що вони відповідають істині, проте в перших розділах і в деяких абзацах розділів наступних я помітив, як мені здалося, якусь фальш. Можливо, до цього спричинилося зловживання подробицями, яке я нерідко відзначав у поетів і яке робить неправдоподібними будь-які спогади, бо на подробиці бувають багаті події, але не пам'ять. Проте гадаю, що я відкрив глибшу причину. Я її викладу, нехай навіть мені дорікнуть у надмірній фантазії.

Історія, яку я розповів, видається нереальною, тому що в ній перемішуються події, які відбувалися з двома різними людьми. У першому розділі вершник запитує, як називається річка, що омиває мури Фів; Фламіній Руф, який раніше нагородив це місто епітетом "Стобрамні", відповів йому, що річка називається Єгипет; проте обидва ці вирази належать не йому, а Гомерові, який в "Іліаді" називає Фіви Стобрамними, а в "Одіссеї" устами Протея{370} та Одіссея незмінно вживає замість "Ніл" назву "Єгипет". У другому розділі римлянин, напившись води, яка дарує безсмертя, вимовляє кілька слів грецькою мовою; ці слова також належать Гомерові, і їх можна прочитати в кінці знаменитого переліку кораблів. Потім, потрапивши до неймовірного палацу, він говорить про незбагненний осуд, майже позначений відтінком каяття, й ці слова також можна приписати Гомерові, який зображував такий жах. Ці невідповідності стурбували мене; але були там й інші, естетичного характеру, які й дозволили мені відкрити істину. Я знайшов їх в останньому розділі; там написано, що я бився на Стемфордському мосту, що в Булаку записав оповідки про подорожі

Сіндбада Мореплавця, а в Абердині передплатив англомовну "Іліаду" Попа. Там можна прочитати, Ínter alia[215]: "В Біканірі я займався астрологією, те саме я робив і в Богемії". Всі ці твердження відповідають істині; але значущим є той факт, що виділені саме вони. Перше з них, як здається, відповідає звичкам воїна, але потім упадає в око, що оповідач більше цікавиться людськими долями, аніж перипетіями війни. Наступні свідчення – ще цікавіші. Неясна, але досить елементарна причина примусила мене зупинитися саме на них; я зробив це, бо знав, що вони сповнені драматизму. Вони не були б такими в устах римлянина Фламінія Руфа; але вони є такими, коли про них говорить Гомер. Чи слід дивуватися тому, що саме він записує, в тринадцятому сторіччі, пригоди Сіндбада, іншого Одіссея, й відкриває, після того, як минуло стільки століть, у північній країні, де розмовляють варварською мовою, події, викладені в його "Іліаді"? Що ж до фрази, в якій згадується назва Біканір, то видно, що її скомпонувала людина, обізнана в літературі, людина, яка прагнула похвалитися (що не є дивним для автора переліку кораблів) своєю обізнаністю й в інших сферах[216].

Коли наближається кінець, то в пам'яті вже не залишається образів – залишаються тільки слова. Тож не дивно, що час перемішав ті з них, які колись належали мені, з тими, що були символами долі персонажа, який супроводжував мене протягом стількох століть. Я був Гомером; незабаром я стану Ніким, як Одіссей; незабаром я стану всіма людьми – помру.

П о с т с к р и п т у м 1 9 5 0 р о к у. Серед коментарів, що їх породила публікація цього рукопису, найцікавіший, хоч і не найбільш чемний, має біблійний заголовок "A coat of many colours"[217] (Манчестер, 1948 р.) і належить доскіпливому перу доктора Наума Кордоверо. В цій праці – близько сотні сторінок. Там говориться про давньогрецькі компіляції та компіляції періоду вульгарної латини, про Бена Джонсона{371}, який визначав своїх сучасників цитатами із Сенеки, про "Virgilius evangelizans"[218] Александера Росса{372}, про прийоми Джорджа Мура та Еліота й, нарешті, про "оповідь, приписувану антикварові Джозефові Картафілу". В першому розділі автор знаходить

короткі запозичення з Плінія ("Historia naturalis"[219], V, 8); у другому – з Томаса Де Квінсі ("Твори", III, 439); у третьому – з листа, якого Декарт написав послові П'єру Шаню; у четвертому – з Бернарда Шоу ("Назад до Мафусаїла"{373}). І на підставі всіх цих виявлених запозичень або крадіжок робить висновок, що весь документ – апокриф.

Я вважаю такий висновок неприйнятним. "Коли наближається кінець, – пише Картафіл, – то в пам'яті вже не залишається образів – залишаються тільки слова". Слова, слова, відірвані від свого контекту, покалічені чужі слова були тією вбогою милостинею, яку залишили йому минулі години й століття.

Мрець

Гадаю, мало хто повірив би, що звичайний парубійко з буенос-айреського передмістя, що нічим не примітний хлоп'як, у якого не було інших переваг, окрім прагнення похизуватися показною відвагою, зміг стати своєю людиною на пустельних кінських пасовищах біля кордону з Бразилією та ще й ватагом контрабандистів. Саме для таких маловірів я й хочу розповісти про долю Бенхаміна Оталори, пам'ять про якого, либонь, уже стерлась у кварталі Бальванера{374} і чиє життя урвала куля, як і слід було сподіватися, неподалік від бразильського штату Ріу-Ґранді-ду-Сул. Подробиці його пригод мені невідомі; коли їх мені відкриють, я виправлю й доповню ці сторінки. А поки що, можливо, й цей короткий виклад принесе свою користь.

1891 року Бенхамінові Оталорі виповнюється дев'ятнадцять. Це хлопець з вузьким лобом, щирими ясними очима, наділений баскською впертістю; один вдалий удар кинджалом відкриває йому, що він гідний називатися чоловіком; його не стурбувала ані смерть супротивника, ані необхідність утікати зі своєї країни. Місцевий каудильйо дає йому рекомендаційного листа до такого собі Асеведо Бандейри, якого слід шукати в Уругваї. Оталора сідає в човна, переїзд відбувається в бурю під перекоти грому та рипіння всіх снастей. Наступного дня він уже блукає вулицями Монтевідео, охоплений смутком, якого не помічає або не хоче

помічати. Він не знає, де шукати Асеведо Бандейру; близько півночі в одному з шинків на Пасо дель Моліно в нього на очах спалахує сварка між погоничами. Зблискує лезо ножа; Оталора не знає, на чиєму боці правда, але його приваблює запах небезпеки, як інших приваблюють карти або музика. Він кидається в гущу сутички й відбиває підступний удар ножем, що його якийсь пеон завдає чоловікові в пончо та в чорному капелюсі. Згодом виявляється, що це Асеведо Бандейра. (Довідавшись, кого він порятував, Оталора порвав рекомендаційного листа, бо волів завдячувати всім лише собі самому.) Асеведо Бандейра, попри міцну статуру й великий зріст, справляє оманливе враження чоловіка згорбленого; в його обличчі, яке завжди бачиться дуже близько, зливаються єврей, негр та індіанець; в його постаті – мавпа та ягуар; здається, що шрам, який перетинає йому обличчя, – прикрашає його не меншою мірою, аніж жорсткі, щетинисті вуса.

Сварка, спричинена або розбуркана алкоголем, припиняється так само швидко, як і виникла. Оталора випиває з погоничами, потім іде з ними на якусь гулянку, затим, коли сонце вже підбилося височенько, вони приходять до якогось великого будинку в Старому Місті. На задньому патіо люди вмощуються, щоб поспати, просто на голій землі. Підсвідомо Оталора порівнює цю ночівлю з попередньою: тепер він на твердій землі, серед друзів. Правда, він відчуває легкі докори сумління, що йому зовсім не сумно за Буенос-Айресом. Він спить до вечірніх дзвонів, коли його будить той самий селянин, що кинувся, п'яний, із ножем на Бандейру. (Оталора пригадує, що ту веселу ніч цей чоловік перебув разом з усіма, й Бандейра посадив його по свою праву руч і знай припрошував пити.) Він сказав Бенхамінові, що хазяїн кличе його до себе. В кімнаті, схожій на кабінет, яка виходила прямо в сіни (Оталора ніколи не бачив сіней з бічними дверима) на нього чекав Асеведо Бандейра, а з ним була жінка зі світлою шкірою, рудим волоссям і гордовитим поглядом. Бандейра хвалить його, наливає йому чарку рому, повторює, що він здається йому чоловіком путящим, і пропонує вирушити разом з іншими на північ переганяти череди. Оталора погоджується; ще перед світанком вони вирушають у дорогу, прямуючи на Такуарембо.

І тоді починається для Оталори зовсім інше життя, життя з вранішніми загравами на весь обшир неба та з днями, що заповнені тяжкою працею й запахом кінського поту. Це життя для нього нове й часом жорстоке, але воно у нього в крові, бо як ото люди інших націй палко залюблені в море, так і ми (включаючи й чоловіка, який наводить це порівняння) тягнемося серцем до неозорої рівнини, яка дзвенить під кінськими копитами. Оталора виріс у кварталах возіїв та різників; не минає й року, як він стає ґаучо. Навчається об'їжджати коней, підводити жеребців до кобил, білувати, кидати ласо, яке зупиняє коня на повному скаку, та болеадорас{375}, що валить його з ніг; навчився витримувати безсоння, урагани, мороз і спеку, заганяти худобу з криком і посвистом.

Лише один раз за весь цей період учнівства бачить він Асеведо Бандейру, проте завжди відчуває його поруч, тому що бути людиною Бандейри означає, що тебе шанують і бояться, й тому що ґаучо завжди кажуть, коли хтось відзначиться нехай там у чому: "А Бандейра в цьому більший мастак". Ходили чутки, ніби Бандейра народився на протилежному березі Кварейма{376}, в Ріу-Ґранді-ду-Сул; цей факт, здавалося, мав би його принизити, але, навпаки, він надає йому певної таємничої величі, бо обдаровує його дрімучою сельвою, непрохідними мочарами, нескінченними відстанями, що змережані плутаними, майже непрохідними стежками. Оталора довідується, що заняття Бандейри вельми розмаїті, а головне з них – контрабанда. Бути погоничем – комусь прислужувати, й Оталора вирішує підняти свій статус до контрабандиста. Якось двоє з його товаришів мали перейти вночі через кордон і повернутися з вантажем каньї. Оталора влаштовує сварку, ранить одного з них і вирушає замість нього. Ним рухають амбіції, а також неясне почуття відданості. "Нехай хазяїн нарешті зрозуміє, що я вартий більшого, аніж усі ці його уругвайці, взяті разом", – так думає він.

Минає ще рік, перш ніж Оталора знову опиняється в Монтевідео. Вони їдуть понад берегом у місті, що видається Оталорі величезним; прибувають у дім патрона; люди складають свої манатки на задньому патіо. Минають дні, а Оталорі все не щастить побачитися з хазяїном. Подейкують – з острахом, – що він хворий. Негр щодня підіймається в

його спальню з чайником та мате. Якось надвечір цю справу доручають Оталорі. Він почувається трохи приниженим, але й задоволеним водночас.

У темній спальні панує безлад. Є там балкон, який виходить на захід, є довгий стіл, завалений мальовничою купою батогів, поясів, вогнепальної та холодної зброї, є й потьмяніле дзеркало, що стоїть у найдальшому кутку. Бандейра лежить на спині; він спить і стогне уві сні; останні промені призахідного сонця чітко вирізняють його профіль. На широкому білому ложі він видається меншим і темнішим. Оталора дивиться на його посивіле волосся, бачить, що він стомлений, слабкий, що роки змережали його обличчя зморшками. Його обурює, що ними командує цей старий дід. Один удар ножа – і з ним можна було б покінчити. В цю мить він бачить у дзеркалі, як хтось заходить до спальні. Це та сама жінка з рудим волоссям; вона боса, напівроздягнена й дивиться на нього з холодною цікавістю. Бандейра підводиться; поки він розпитує про сільські справи та п'є мате, чашку за чашкою, його пальці пестять волосся жінки. Потім він дозволяє Оталорі вийти.

Минає кілька днів, і їм надходить наказ знову вирушати на північ. Вони добуваються до якоїсь далекої глухої садиби, що іноді зустрічаються на цій неозорій рівнині. Тут немає ані дерев, ані струмочка, сонце нещадно палить її своїм промінням від світанку до вечора. Є тут викладені з каменю обори для худоби з великими рогами й запалими боками. "Зітхання" – так називається ця вбога садиба.

Оталора чує в колі пеонів, що Бандейра скоро прибуде з Монтевідео. Він запитує, з якою метою. Хтось пояснює йому, що є тут один чужинець, який вибився в ґаучо, але вже уявляє себе великим начальником. Оталора розуміє, що це жарт, але йому приємно, що такий жарт уже став можливим. Потім він довідується, що Бандейра посварився з одним представником влади, й той перестав підтримувати його. Ця новина йому приємна.

Прибувають ящики зі зброєю; прибувають глечик і срібний таз для покоїв жінки; прибувають фіранки з візерунчастої камки; а одного ранку прибуває із-за гір похмурий вершник з густою бородою та в пончо. Його звуть Ульпіано Суарес, і він капанґа, тобто охоронець Асеведо Бандейри. Він розмовляє мало і з бразильським акцентом. Оталора не знає, чим пояснити його стриманість – ворожістю, зневагою чи просто грубістю. Але він твердо знає, що для успіху задуму, який він обмірковує, йому треба заприятелювати з цим чоловіком.

А потім у життя Бенхаміна Оталори входить кінь світло-гнідої масті, з чорною гривою і чорним хвостом; його збруя прикрашена металевими бляшками, а сідло підбите тигрячим хутром. Цей баский кінь став для хлопця символом могутності його патрона, а тому в ньому прокинулося жадання заволодіти ним, жадання палке, люте й невтримне – і не тільки ним, а й жінкою, яка мала таку ясно-білу шкіру й руде волосся. Жінка, збруя і кінь стали для нього невід'ємними атрибутами чоловіка, з яким він хотів покінчити.

Тут історія ускладнюється й заплутується. Асеведо Бандейра володіє надзвичайним умінням залякувати людей. Причому він робить це з диявольською обміркованістю – доводить свого співрозмовника до крайнього приниження поступово, то ніби жартома під'юджуючи його, то всерйоз страхаючи. Оталора вирішує застосувати цю підступну тактику для здійснення свого нелегкого задуму. Він сповнений рішучості поступово витіснити Асеведо Бандейру. Через участь у спільних небезпечних справах він домагається дружби Суареса й розповідає йому про все; Суарес обіцяє свою допомогу. Багато чого відбувається потім, але мені відомі лише окремі факти. Оталора не підкоряється Бандейрі; він постійно забуває, виправляє або перекручує його накази. Здається, що світ увійшов з ним у змову й прискорює плин подій. Якось пополудні в степу біля Такуарембо відбувається перестрілка з людьми зі штату Ріу-Ґранді-ду-Сул; Оталора самовільно стає на місце Бандейри й веде на бій уругвайців. Куля пробиває йому плече, але того вечора Оталора повертається в "Зітхання" на гнідому огирі хазяїна, й у той же таки вечір кілька крапель його крові

розмазуються на тигрячому хутрі, й у ту ж таки ніч він спить із рудоволосою білошкірою жінкою. Інші перекази змінюють порядок цих подій і не підтверджують, що вони сталися в один день.

Бандейра, проте, номінально залишається верховодою. Він віддає накази, які не виконуються; Оталора його не чіпає – чи то за інерцією, чи то з жалості.

Остання сцена цієї історії відбувається під час гулянки останньої ночі 1894 року. Тієї ночі люди на садибі "Зітхання" їдять м'ясо щойно засмаженого барана і п'ють хмільні трунки, від яких шумує кров; хтось бренькає на гітарі мілонгу, якій немає кінця. Сидячи на чолі столу, п'яний Оталора почуває себе найщасливішою людиною в світі, він буйно радіє і веселиться; нарешті доля піднесла його на недосяжну височінь, на сьоме небо. Бандейра сидить мовчки посеред галасливого товариства, спостерігаючи, як спливає розгульна ніч. А коли дзиґарі видзвонюють дванадцяту, він підводиться з виглядом людини, яка згадала про невідкладну справу. Підходить до дверей кімнати, в якій живе рудоволоса жінка, й тихо стукає в них. Вона відчиняє двері відразу, мовби чекала, що зараз її покличуть. Виходить боса й напівроздягнена. Голосом, у якому бринять солодкі й ніжні ноти, хазяїн їй наказує:

– Якщо ви з портеньйо[220] так кохаєте одне одного, поцілуй його зараз же, щоб усі бачили.

І додає брутальну погрозу. Жінка хоче вчинити опір, але двоє чоловіків хапають її під руки й штовхають до Оталори. Залившись слізьми, вона цілує його в обличчя й груди. Ульпіано Суарес дістає револьвер. Й Оталора встигає зрозуміти, перш ніж помре, що його зрадили на самому початку, що вже відтоді він був засуджений на смерть, що йому дозволили кохати, наказувати й почувати себе тріумфатором тільки тому, що для них він був уже мрець, тому, що для Бандейри він був уже мрець.

Суарес стріляє з майже підкресленою недбалістю.

Теологи

Спустошивши сад, осквернивши чаші та вівтарі, гуни вдерлися верхи на конях до монастирської книгозбірні, з лайкою пошматували незрозумілі для них книжки і спалили їх, мабуть, боячись, що в тих літерах захована образа їхньому Богові, яким була для них крива залізна шабля війни. Згоріли палімпсести та кодекси, але в самому центрі вогнища, в попелі, збереглася майже неушкодженою дванадцята книга "Civitas Dei", де розповідається, як Платон навчав в Афінах, що наприкінці віків усе повернеться у свій колишній стан і він знову проповідуватиме тут, в Афінах, це саме вчення. До тексту, який не згорів у вогні, ставилися з особливою пошаною, й ті, хто читав його та перечитував у цій далекій провінції, геть забули про те, що автор навів цю доктрину лише для того, аби переконливіше її спростувати. Минуло сто років, і Авреліан{377}, коад'ютор Аквілеї{378}, довідався, що секта монотонів (їх називали також анулярами), яка виникла на берегах Дунаю, проповідує, що історія – це коло, й немає нічого такого, чого вже не було б і чого ніколи не буде. В горах Колесо і Змія замінили Хрест. Усі відчули страх, але всі заспокоїлися, коли стало відомо, що Іоанн Паннонський, який уславився своїм трактатом про сьомий атрибут Бога, має намір розгромити цю огидну єресь.

Авреліанові не сподобалися ці новини, а надто – остання. Він знав, що в богословських матеріях кожне нове слово несе в собі загрозу; потім подумав, що теза часу, який замикається в коло, є надто відмінною, надто скандальною, щоб становити серйозну небезпеку. (Боятися слід тих єресей, які легко сплутати з ортодоксією.) Але його прикро вразило втручання – майже нахабне – Іоанна Паннонського. Два роки тому цей самий чоловік, написавши своє багатослівне "De septima affectione Dei sive de aeternitate"[221], уже зробив спробу привласнити собі тему, яку претендував досліджувати лише він, Авреліан; тепер же, певно, його зазіхання поширилися й на проблему часу, тож він і заповзявся спрямувати на шлях істини анулярів, либонь, за допомогою

не ліпших аргументів, аніж ті, якими користувався колись Прокруст{379}, вдаючись до ліків, що вбивають ефективніше, ніж отрута Змія… В ту ніч Авреліан гортав стародавній діалог Плутарха{380} про занепад оракулів і в двадцять дев'ятому параграфі натрапив на глузливі закиди на адресу стоїків, які твердили про нескінченність циклу світів з нескінченною кількістю Сонць, Місяців, Аполлонів{381}, Діан і Посейдонів. Ця знахідка видалася йому сприятливим знаком, і він поклав випередити Іоанна Паннонського й самому розгромити єретиків, що поклоняються Колесу.

Буває, що чоловік домагається кохання жінки для того, щоб забути її, щоб не думати більше про неї; так само й Авреліан хотів перемогти Іоанна Паннонського для того, щоб вилікуватися від неприязні, яку той йому вселяв, а не для того, щоб заподіяти йому зло. Поринувши в працю й захопившись виготовленням силогізмів та пошуками якнайдошкульніших спростувань, щедро розцяцьковуючи свою викривальну промову всіма отими nego[222], autem[223] та nequaquam[224], він відчув певну полегкість, що справді допомогла йому забути про цю неприязнь. Він будував довжелезні, вкрай заплутані періоди, переобтяжені вставними реченнями, в яких недбалість мови та солецизми{382} ніби мали на меті підкреслити його крайню зневагу. Какофонію він перетворив на знаряддя. Передбачаючи, що Іоанн громитиме анулярів, удаючись до грізних інвектив пророка, він, щоб не бути на нього схожим, обрав тон глузливого знущання. Августин писав, що Ісус – це пряма дорога, яка виводить нас із кіл лабіринту, де блукають безбожники; Авреліан з ретельною банальністю по черзі порівняв їх з Іксіоном{383}, з печінкою Прометея, із Сізіфом{384}, з отим фіванським царем, який побачив два сонця, із заникуванням, з папугами, з дзеркалами, з мулами, які крутять корбу, та з дворогими силогізмами. (Поганські легенди все ще жили, зведені на рівень стилістичних прикрас.) Як і всяк, хто володіє книгозбірнею, Авреліан почував себе винним у тому, що не прочитав у ній геть усе. Ця прикра обставина спонукала його віддати належне багатьом з тих книжок, що наче докоряли йому за неувагу до них. Так, він спромігся прикрасити свій опус уривком з трактату "De principiis"[225] Оріґена{385}, в якому

заперечується, що Юда Іскаріот знову продасть Господа, а Павло знову спостерігатиме в Єрусалимі за муками Стефана, та фрагментом з "Academica priora"[226] Цицерона, де автор глузує з тих, хто уявляє собі, ніби в той самий момент, коли він розмовляє з Лукуллом{386}, безліч інших Лукуллів та інших Цицеронів кажуть точнісінько те саме в нескінченній кількості однакових світів. Крім того, Авреліан пустив у хід проти монотонів згадуваний текст Плутарха й висловив своє обурення з приводу того, що для ідоловірця lumen naturae[227] важило більше, аніж для них Слово Боже. Ця праця забрала в нього дев'ять днів; а на десятий йому вручили копію спростування, яке написав Іоанн Паннонський.

Воно було майже сміховинно коротке – Авреліан подивився на нього спочатку зневажливо, потім – зі страхом. У його першій частині наводилося тлумачення останніх рядків дев'ятого розділу з "Послання до євреїв", де говориться, що Ісус не приносив себе в жертву багато разів від початку світу, а зробив це лише один раз наприкінці віків. Друга частина пов'язувала біблійну згадку про марне велемовство поган (Матвія, 6, 7) і той фрагмент із сьомої книги Плінія, де стверджується, що в усьому нескінченному Всесвіті немає двох однакових облич. Іоанн Паннонський додав до цього, що так само не існує двох однакових душ і що душа найтяжчого грішника є дорогоцінною, як та кров, що її пролив за нього Ісус Христос. Діяння однієї людини, стверджував він, важить більше, аніж дев'ять небесних кіл, і думати, ніби можна зникнути й повернутися, є кричущою легковажністю. Час не відновлює того, що ми втрачаємо; вічність зберігає його як для слави небесної, так і для полум'я пекельного. Трактат був прозорим і всеосяжним; здавалося, його створила не якась конкретна особа, а мовби "всяка людина" або, можливо, все людство.

Авреліан спізнав майже фізичне відчуття глибокого приниження. Він було подумав, що йому треба знищити або переробити свою власну працю, потім, у нападі гіркої порядності, послав її до Рима, не змінивши в ній жодної літери. Коли через кілька місяців було скликано церковний собор у Перґамо, тим теологом, якому доручили розгромити єретичну

доктрину монотонів, став (як і можна було передбачити) Іоанн Паннонський. Його глибоко обґрунтоване і стримане спростування настільки всіх переконало, що єресіарха Євфорбія засудили до спалення на вогнищі. "Це вже було й знову буде, – сказав Євфорбій. – Ви розпалюєте не вогнище, а цілий вогненний лабіринт. Якби об'єднати тут усі вогнища, на яких мене спалювали, вони не помістилися б на землі, й ангели осліпли б. І про це я твердив не один раз". Після цього його голос зірвався на крик, бо омахи полум'я дісталися його.

Колесо зазнало поразки в битві з Хрестом[228], але Авреліан та Іоанн Паннонський продовжували свою таємну війну. Вони обидва воювали в одному війську, прагнули однієї й тієї самої винагороди, прагнули розбити одного й того самого ворога, проте Авреліан не написав жодного слова, яким, не бажаючи признатися в цьому навіть собі самому, він не прагнув би перевершити Іоанна. Цей поєдинок залишався невидимим; якщо численні свідчення мене не обманюють, то ім'я другого не зустрічається жодного разу в багатьох томах творів Авреліана, зібраних у "Патрології"{387} Міня{388}. (Від творів Іоанна до нас дійшли тільки двадцять слів.) Обидва вони несхвально поставилися до анафем, проголошених на Другому Константинопольському соборі; обидва засуджували аріан, які не визнавали одвічної божественності Сина; обидва підтвердили ортодоксальність "Християнської топографії"{389} Косьми, яка навчає, що Земля чотирикутна, як гебрейська скинія. На лихо, в усіх чотирьох кутках Землі виникла й швидко розповсюдилася згубна пошесть нової єресі. Народившись у Єгипті чи в Азії (бо щодо цього існують різні думки, й Боссюе{390} не бажає визнавати аргументів Гарнака{391}), вона затопила східні провінції й спорудила свої святилища в Македонії, в Карфагені та в Трирі. Здавалося, вона шаліє повсюди; казали, ніби в Британській єпархії перевернули догори ногами розп'яття, а в Цезареї{392} образ Господа замінили дзеркалом. Дзеркало та обол{393} були емблемами нових розкольників.

Історія знає їх під різними іменами (спекуляри, абісмали, каїніти), але найпоширенішою назвою була "гістріони", яку дав їм Авреліан і яку

вони зухвало підхопили. У Фригії{394} їх називали "симулякрами", так само – й у Дарданії. Іоанн Дамаскін{395} найменував їх "формами" – тут варто відзначити, що Ерфйорд спростовує цей фрагмент. Не було такого єресіолога, який би з подивом не відзначав розгнузданості їхніх звичаїв. Багато гістріонів проповідували аскетизм: одні калічили себе, як Ориґен, другі жили під землею, в клоаках, треті виривали собі очі, четверті ("навуходоносори" з Нітрії) "паслися на луках, як воли, й волосся покривало їх, як пір'я орла". Від самокатування та аскетизму вони нерідко переходили до злочинів, деякі громади толерантно ставилися до крадіжок, інші – до вбивства, ще інші – до содомії та жорстокості. Усі вони блюзнили, причому паплюжили не тільки християнського Бога, а й загадкових богів власного пантеону. Вони створювали свої священні книги, втрату яких оплакують учені. Сер Томас Браун десь 1658 р. писав: "Час знищив амбітні євангелії гістріонів, але не ту лайку, що нею обкладало себе їхнє Нечестя". Ерфйорд припустив, що ця "лайка" (яка дійшла до нас в одному грецькому кодексі) і є тими втраченими євангеліями. Це важко зрозуміти, якщо ми не знаємо космології гістріонів.

В герметичних книгах написано: те, що внизу, тотожне тому, що вгорі, й те, що вгорі, тотожне тому, що внизу; а в "Зогарі" сказано, що нижній світ є віддзеркаленням світу вишнього. Гістріони побудували своє вчення на спотворенні цієї думки. Вони посилалися на Євангелію від Матвія, 6, 12 ("І прости нам борги наші, як і ми прощаємо боржникам нашим") та 11, 12 ("Царство Небесне здобувається силою"), аби довести, що земля впливає на небо, а ще наводили фрагмент із "Послання до Коринтян", 13, 12 ("Тепер бачимо ми ніби у дзеркалі, в загадці") на доказ того, що все нами побачене – не істинне. Мабуть, від монотонів вони взяли уявлення про те, що кожна людина – це дві людини, і справжньою людиною є та інша, яка перебуває на небі. Вони також вважали, що наші вчинки мають обернене віддзеркалення, тобто якщо я не сплю, то "я інший" спить, якщо я творю блуд, то інший поводиться цнотливо, якщо я краду, то інший щедро дарує. По смерті я возз'єднаюся з ним і стану ним. (Якийсь відгомін цих доктрин знаходимо в Блуа.) Інші гістріони стверджували, що світові настане кінець, коли вичерпається розмаїття

його можливостей; а що повторень бути не може, то праведник має виключити (тобто здійснити) наймерзенніші вчинки, щоб вони не заплямували майбутнього й щоб у такий спосіб прискорити настання Царства Ісусового. Це твердження заперечувалось іншими сектами, які обстоювали думку, що в кожній людині має відбутися вся світова історія. Більшість, як Піфагор, муситимуть пройти через переселення в багато тіл, перш ніж вони здобудуть визволення; інші, протеїки, "протягом одного життя будуть левами, драконами, кабанами, водою й деревом". Демосфен{396} згадує про очищення багном, яке відбували втаємничувані в орфічні містерії; аналогічно, протеїки прагнули очиститися злом. Вони були переконані, як Карпократ, що ніхто не вийде з в'язниці, поки не віддасть останнього шеляга (Луки, 12, 59), і мали звичай морочити розкаяних ось цією іншою євангельською фразою: "Я прийшов, щоб ви мали життя, і з достатком щоб мали!" Вони також твердили, що не бути лиходієм – це сатанинська гординя... Багато різних міфологій створили гістріони: одні проповідували аскетизм, інші – розпусту, але всі вони бентежили уми. Теопомп{397}, гістріон із Береніки{398}, заперечував усі легенди; він говорив, що кожна людина – це орган, за допомогою якого божество сприймає світ.

Єретики Авреліанової діоцези були тими, хто стверджував, що час не терпить повторень, а не тими, які проголошували, що кожен людський вчинок віддзеркалюється на небі. Ця обставина була рідкісною; у своєму звіті римським властям Авреліан про неї згадав. Прелат, якому було надіслано звіт, був сповідником імператриці; ні для кого не було таємницею, що ця відповідальна посада не дозволяла йому віддаватись інтимним радощам спекулятивної теології. Зате його секретар – який колись співпрацював з Іоанном Паннонським, а нині з ним ворогував – мав славу людини, здатної розрізнити найнепомітніші ознаки інакодумства; тож Авреліан додав до свого звіту детальний опис єресі гістріонів у тому її вигляді, в якому вона проповідувалася на таємних зборах у Генуї та в Аквілеї. Він написав кілька абзаців, та коли вже наготувався викласти жахливу тезу про те, що не існує двох однакових моментів, його перо зупинилося. Він не міг знайти необхідного формулювання; повчання нової доктрини ("Хочеш побачити

те, чого не бачили людські очі? Подивися на Місяць. Хочеш почути те, чого не чули людські вуха? Послухай спів пташки. Хочеш торкнутися того, чого не торкалися людські руки? Доторкнися до землі. Істинно говорю вам, що Бог лише збирається створити світ") були надто вигадливими й метафоричними для переказу. Аж раптом у його думці утворилася фраза з двадцяти слів. Він негайно записав її, вельми задоволений собою, але відразу ж його кольнула підозра, що ця фраза належить комусь іншому. Наступного дня він згадав, що прочитав її багато років тому в "Adversus annulares"[229], трактаті Іоанна Паннонського. Він перевірив цитату – так, вона була там. Його обсіли болісні сумніви. Змінити або викинути ці слова означало б дуже ослабити переконливість свого тлумачення; залишити їх – це було б те саме, що стати плагіатором людини, якої він терпіти не міг; вказати джерело означало б стати донощиком. Авреліан звернувся з молитвою до Бога, благаючи підказати, як йому повестися в цій ситуації, й десь на початку наступного вечора його ангел-охоронець продиктував йому компромісне рішення. Авреліан зберіг ту фразу, але перед цим дав таке пояснення: "Слова, які нині горлають єресіархи, щоб підірвати віру, сказав у цьому сторіччі один вельми вчений муж, либонь, злегковаживши їхню гріховність". Потім сталося неминуче – те, чого він боявся й чого чекав. Авреліанові довелося відкрити, хто був цей учений муж, й Іоанна Паннонського звинуватили в прихильності до єретичних доктрин.

Через чотири місяці коваль з Авентінського пагорба, заморочений брехливими запевненнями гістріонів, навалив на плечі своєму синові велику залізну кулю, щоб малий злетів у небо. Хлопець загинув; жах, спричинений цим злочином, зобов'язав людей, які судили Іоанна, бути невблаганно суворими. Той не побажав зректися своїх поглядів і знай повторював, що заперечувати його думку означає скотитися до мерзенної єресі монотонів. Він не розумів (чи не хотів зрозуміти), що не було ніякого сенсу говорити про монотонів – про них давно забули. З наполегливістю, в якій було щось від старечої впертості, він повторював найблискучіші фрази зі свого давнього полемічного трактату. Але судді навіть не слухали слів, од яких колись були в захваті. Замість

спрямувати всі свої зусилля на те, щоб очистити себе від найменшої підозри в прихильності до ідей гістріонізму, Іоанн Паннонський марно намагався довести, що думка, за яку його звинувачували, була строго ортодоксальною. Він дискутував з людьми, від вироку яких залежала його доля, й припустився ще однієї непрощенної помилки – робив це з неабиякою винахідливістю й витонченою іронією. Двадцять шостого жовтня, після обговорення, яке тривало три дні й три ночі, його засудили до спалення на вогнищі.

Авреліан був присутній на страті, бо не піти туди означало б визнати себе винним. Місцем страти був пагорб, на зеленій вершині якого стояв глибоко вкопаний у землю стовп, а навколо нього громадилися стоси дров. Чиновник зачитав постанову суду. Під полуденним сонцем Іоанн Паннонський лежав обличчям у поросі, виючи наче звір. Він чіплявся за землю, але кати відірвали його від неї, роздягли до голого тіла й прив'язали до стовпа. На голову йому наділи вінок, сплетений із соломи й просякнутий сіркою; поруч поклали примірник шкідливого опусу "Adversus annulares". Перед цим уночі йшов дощ, і дрова горіли погано. Іоанн Паннонський молився спочатку по-грецькому, потім – якоюсь невідомою мовою. Полум'я вже огорнуло його, коли Авреліан наважився підвести погляд. Вогненні омахи відхилилися, й Авреліан уперше й востаннє побачив обличчя людини, яку так ненавидів. Воно нагадало йому чиєсь знайоме обличчя, але він не міг згадати, чиє саме. Потім воно сховалося за полум'ям. Іоанн закричав, і здавалося, то кричить само вогнище.

Плутарх оповідає, що Юлій Цезар оплакував смерть Помпея{399}. Авреліан не оплакував смерть Іоанна, але він почував себе так, як почувається людина, що одужала від невиліковної хвороби, яка вже стала часткою її життя. В Аквілеї, в Ефесі, в Македонії він прожив ще довгі роки. Його вабили безлюдні кордони Імперії, непрохідні болота та зручні для життя в роздумах і споглядданні пустелі, де він шукав усамітнення, яке допомогло б йому зрозуміти своє призначення. Заночувавши якось в одній мавританській келії під рик левів, який долинав знадвору, він детально повторив подумки звинувачення,

висунуте проти Іоанна Паннонського й у який уже раз погодився, що воно було слушне. Але йому було значно важче виправдати свій крутійський донос. У Русаддірі він виголосив, мабуть, уже запізнілу проповідь "Світло найясніше, що осіяло плоть грішника". В Гіберії{400} в одній із критих соломою хиж, що правили за келії для монастиря, захованого в гущавині лісу, він почув якось уночі, над ранок, густий шум дощу, і йому пригадалась одна ніч у Римі, коли його також розбудило лопотіння дощових крапель. Опівдні удар блискавки підпалив дерева, й Авреліан зміг померти тією самою смертю, якою помер Іоанн.

Кінець цієї історії можна переказати лише в метафорах, бо він відбувся на небесах, де не існує часу. Мабуть, варто сказати про те, що Авреліан розмовляв з Богом, який так мало цікавиться релігійними суперечками, що прийняв його за Іоанна Паннонського. Але це означало б припустити можливість плутанини в божественному розумі, тому правильніше буде сказати так: у раю Авреліан довідався, що для Бога, чиї помисли нам недовідомі, він і Іоанн Паннонський (ортодокс і єретик, ненависник і ненавидимий, обвинувач і жертва) були однією й тою самою особою.

Історія воїна й полонянки

Ульріці фон Кюльман

На сторінці 278 своєї книжки "Поезія" (Барі, 1942 р.) Кроче, скоротивши відповідний латинський текст історика Павла Диякона{401}, розповідає нам про долю такого собі Дроктульфта й цитує його епітафію; і те, й те дивно зворушило мене, а чому, я зрозумів пізніше. Той Дроктульфт був воїном-ланґобардом{402}, який під час облоги Равенни покинув своїх і загинув, боронячи місто, що його перед тим штурмував. Жителі Равенни поховали його в храмі й склали епітафію, в якій висловили йому свою вдячність ("contempsit caros, dum nos amat ille, parentes"[230]) і підкреслили дивовижний контраст, що існував між лютою зовнішністю цього варвара та його простотою і добрістю:

Terribilis visu facies mente benignus,

Longaque robusto pectores barba fuit![231] [232]

Такою є історія життя Дроктульфта, варвара, який поклав свою голову, захищаючи Рим, чи таким є той фрагмент цієї історії, що його Павло Диякон зумів вихопити з часового потоку? Невідомо навіть, коли саме це відбувалося: чи в середині шостого сторіччя, коли ланґобарди пустошили рівнини Італії, чи в сторіччі восьмому, перед падінням Равенни. Це не трактат з історії, і тому я дозволю уявити собі, що йдеться про часи першого наступу ланґобардів.

Уявімо собі Дроктульфта sub speciae aeternitatis[233] – тобто не індивіда Дроктульфта, що, звичайно ж, був єдиним і незбагненним (бо такими є всі індивіди), а загальний тип, на який перетворила і його самого, і багатьох таких, як він, традиція – тобто дія забуття і пам'яті. Через темну географію лісів і боліт війна привела його з берегів Дунаю та Ельби в Італію, і, либонь, він навіть не знав, що йде на південь, і не знав, що воює з державою, яка називається Рим. Можливо, він сповідував аріанство, релігію, яка проповідує, що слава Сина є лише віддзеркаленням слави Отця, але більш імовірно буде уявити його шанувальником Землі, Герти, чий запнутий покривалом ідол возять на підводі, запряженій коровами, або одним із тих, які поклоняються богам війни та грому, зображеним у вигляді незграбних дерев'яних бовванів, закутаних у матерію й обвішаних монетами та браслетами. Він прийшов з непрохідних хащ, де владарювали тур і дикий вепр, і був він білявий, невинний, нещадний, відданий своєму вождю та своєму племені, бо для нього існували тільки вони, а не якийсь там усесвіт. Війна привела його до Равенни, і тут він побачив те, чого не бачив ніколи, а якщо й бачив, то не в такій повноті. Він побачив ясний сонячний день, кипариси й мармур. Побачив щось сукупно ціле, але не безладне у своєму розмаїтті; побачив місто – організм, утворений зі статуй, храмів, садів, будівель, сходів, декоративних ваз, капітелей, чітко окреслених і відкритих майданів та вулиць. Ніщо з усього цього (я знаю) не видалося йому дуже гарним; воно вразило його, як нас сьогодні вражає той або той складний

механізм, чийого призначення ми не знаємо, але в конструкції якого вгадуємо безсмертний розум. Можливо, йому досить було побачити одну арку, на якій красувався незбагненний напис вічними латинськими літерами. І він робить несподіване відкриття – відкриває для себе Місто, яке спершу засліплює його, а потім мовби оновлює. Він знає, що зможе бути в ньому не більш як собакою, не більш як дитиною, але він знає також, що воно варте більшого, аніж його боги, аніж його вірність вождям і племені, аніж усі болота Германії. Дроктульфт покидає своїх і воює за Равенну. Він гине в цій війні, і на його могилі викарбовують слова, яких він не зрозумів би:

Contempsit caros, dum nos amat ille, parentes,

Hanc patriam reputans esse, Ravenna, suam[234].

Він не був зрадником (зрадникам зазвичай не пишуть таких розчулених епітафій), він був просвітленим, був наверненим. Через кілька поколінь ті ж таки ланґобарди, які таврували перебіжчика, наслідували його приклад: вони стали італійцями, ломбардцями, й можливо, один із його кревних родичів на ім'я Альдіґер започаткував рід, який потім став називатися Аліґ'єрі. Багато припущень можна висунути для пояснення вчинку Дроктульфта; моє, мабуть, найпростіше, і якщо воно й не відповідає істині як факт, то, безперечно, відповідає істині як символ.

Коли я прочитав у книжці Кроче історію цього воїна, вона схвилювала мене надзвичайно, і я мав таке враження, ніби натрапив, у зовсім іншій формі, на щось дуже мені близьке. Майнула думка про монгольських вершників, які збиралися перетворити Китай на величезне пасовище для своїх коней, а потім доживали віку в містах, які колись мріяли стерти з лиця землі. Проте я шукав іншої пам'яті. І зрештою я її знайшов – це була розповідь, яку я одного разу почув від своєї небіжчиці бабусі, що була англійкою.

1872 року мій дід Борхес командував військами, яким було доручено охороняти південно-західний кордон штату Буенос-Айрес та південний кордон Санта-Фе. Командний пункт розташувався в Хуніні; далі, на відстані чотирьох-п'яти ліг один від одного, тяглася низка фортів, а ще далі – землі, які тоді називалися Пампою{403}, або так звані Внутрішні Території. Одного разу, чи то дивуючись, чи то сміючись, моя бабуся заговорила про свою долю англійки, відірваної від рідної землі й закинутої на цей край світу. Їй відповіли, що вона не одна тут така, й через кілька місяців показали на молоду індіанку, яка повільно перетинала площу. Вона була в двох барвистих плащах і боса; волосся в неї було русяве. Якийсь солдат сказав їй, що з нею хоче побалакати інша англійка. Молода індіанка погодилася на це; вона увійшла до комендатури без страху, але внутрішньо насторожена. На мідному, розмальованому в грубі барви обличчі очі мали той збляклий колір, який англійці називають "сірим". Тіло в неї було легке й гнучке, як у дикої кози; руки – сильні й кощаві. Вона завітала сюди з пустелі, з Внутрішніх Територій, і все здавалося їй тут маленьким: двері, стіни, меблі.

Можливо, що дві жінки на якусь мить почули себе сестрами, закинуті так далеко від свого рідного острова, в немислимий край. Моя бабуся поставила їй якесь запитання; молода індіанка відповіла, з великими труднощами підшукуючи потрібні слова й повторюючи їх з таким здивованим виразом, ніби раптом відчула давно забутий смак. Ось уже п'ятнадцять років, як вона не розмовляла рідною мовою, і їй було нелегко пригадати її. Вона розповіла, що родом із Йоркширу, що її батьки емігрували в Буенос-Айрес, що вона втратила їх під час несподіваного нападу індіанців, які забрали її з собою, що тепер вона дружина вождя, якому народила двох дітей і який дуже хоробрий. Вона розповідала це грубою, сільською англійською мовою, перемішаною з аракуанськими словами та з говірками пампи, і за її розповіддю вимальовувалося примітивне, сповнене небезпек життя: намети з кінських шкур, вогнища з кізяка, бенкети, на яких ласували підгорілим м'ясом або сирими потрухами, таємні виправи на світанку; напад на обору для худоби, виття й грабунок, збройна сутичка, багата кінська збруя, захоплена на садибах голими вершниками, багатоженство,

сморід і чаклунство. Й ось таким варварським і примітивним життям примушують жити англійку! Зворушена жалістю і вкрай обурена, моя бабуся умовляла молоду жінку не повертатися до свого племені. Присягалася допомогти їй, обіцяла викупити дітей. Але та відповіла, що цілком щаслива, й того ж таки вечора повернулась у свою пустелю. Франсиско Борхес{404} помер незабаром по тому, загинувши у вогні революції 1874 року; й, можливо, тоді моя бабуся змогла розгледіти в цій іншій жінці, також викраденій і перетвореній цим невблаганним континентом, страхітливе віддзеркалення своєї власної долі.

Раніше світлокоса індіанка щороку зазирала до крамничок Хуніна або форту Лаваль, щоб накупити там усіляких дрібничок та "непотребу"; проте після розмови з моєю бабусею вона перестала туди з'являтись. А втім, їм судилося зустрітись іще один раз. Якось моя бабуся вибралася на полювання. На одному ранчо, біля болота, чоловік різав вівцю. Наче вві сні з'явилася та індіанка верхи на коні. Спішилася й напилася свіжої крові. Не знаю, чи вона вчинила так тому, що просто не могла інакше, чи то був виклик або якийсь знак.

Тисяча триста років і неосяжний простір океану розділяють долю англійської полонянки й долю Дроктульфта. Обидві вони тепер лишилися в минулому, яке годі вернути. Образ варвара, який перекинувся на бік Равенни, й образ європейської жінки, що обрала життя в пустелі, можуть видатися протилежностями. А проте обома ними рухав один і той самий таємний порив, сильніший за будь-які аргументи тверезого розуму, й обоє підкорилися цьому пориву, пояснити який не змогли б. Цілком можливо, що ці дві розказані мною історії – насправді одна історія. Господь не бачить різниці між орлом і решкою цієї монети.

Біографія Тадео Ісидоро Круса (1829–1874)

I'm looking for the face I had

Before the world was made.

Yeats. "The Winding Star" [235]

Шостого лютого 1829 року повстанці, переслідувані на той час Лавалем, ішли з Півдня, щоб з'єднатися з військом Лопеса{405}, й зупинилися на перепочинок у садибі, назву якої вони не знали, за три чи чотири ліги від Пергаміно; перед світанком одному з чоловіків наснився тяжкий кошмар; його здушений крик розбудив у темряві хліва жінку, яка з ним спала. Ніхто не знає, що йому тоді примарилося, бо вже наступного дня, о четвертій годині, повстанці були розгромлені кавалерією Суареса{406}, яка гналася за ними дев'ять ліг, аж поки на поля не опустилася ніч, і той чоловік знайшов свою смерть у якомусь рівчаку, бо череп йому розпанахала шабля, що воювала в Перу й у Бразилії. А жінку, яка з ним спала, звали Ісидора Крус, і син, що в неї народився, дістав ім'я Тадео Ісидоро.

Я не збираюся розповідати тут історію його життя. З усіх тих ночей і днів, які його склали, мене цікавить лише одна ніч; якщо я й скажу кілька слів про інші, то тільки для того, щоб краще зрозуміти ту головну. Події, про які я збираюся розповісти, власне, вже занотовані в знаменитій книзі; тобто книзі, зміст якої може бути всім для всіх (I Коринтян, 9, 22), бо надається до майже невичерпної кількості повторень, утворень та перетворень. Ті, хто коментував, – а таких багато – історію Тадео Ісидоро, відзначають, що на формування його вдачі вплинула рівнина, але ґаучо, схожі на нього, безліч разів народжувалися й помирали на зарослих сельвою берегах Парани та у східних горах. Але йому справді випало жити у світі одноманітному й дикому. Він помер 1874 року від чорної віспи, так ніколи й не бачивши ані гір, ані фабричного димаря, ані млина. Не бачив він і міста. 1849 р. військо з наведення порядку під командуванням Франсиско Ксав'єра Асеведо, в якому був і Тадео Ісидоро, підступило до Буенос-Айреса. Погоничі ввійшли в місто, де сподівалися захопити багату здобич; Крус, із пересторогу, не покинув заїзду, що був неподалік від загонів для худоби. Там він перебув багато днів, мовчазний, спав на землі, цмулив

мате, вставав удосвіта й лягав пізно вночі. Він розумів – якимсь особливим чуттям, яке не має нічого спільного ані зі словами, ані з аргументами тверезого розуму, – що в місті йому нема чого робити. Якось один п'яний пеон посміявся з нього. Крус нічого йому не сказав, але той, повертаючись увечері й сідаючи біля вогнища, знову й знову брався за своє, і якось Крус (а раніше він ніколи не злився і навіть не виявляв ознак невдоволення) звалив його ударом кулака. А сам утік і кілька днів переховувався в болотяних заростях, поки якось уночі крик сполоханої птахи чаха остеріг його, що він оточений поліцією. Він випробував гостроту свого ножа, зрубавши стеблину, а потім скинув остроги, щоб вони не заважали йому битися пішки. Він не хотів здаватись і вирішив боронитися до кінця. Його поранили в лікоть, у плече, в ліву долоню; сам він тяжко поранив найвідважніших серед своїх супротивників, а коли кров заструменіла йому між пальцями, він став битися ще хоробріше; та над ранок знепритомнів од великої втрати крові, і його роззброїли. Тоді часто замість в'язниці посилали людей у військо. Крусові довелося відбувати свій каральний термін в одному з прикордонних фортів Півночі. Як рядовий солдат він брав участь у громадянських війнах; іноді він воював за свою рідну провінцію, іноді – проти неї. Двадцять третього січня 1856 року в Лагунас-де-Кардосо він був одним з тридцяти християн, які під командою старшого сержанта Евсебіо Лапріди{407} билися проти двохсот індіанців. У тій битві його поранило списом.

У його темному й безстрашному житті багато прогалин. Близько 1868 року ми знову бачимо його в Пергаміні. Він володіє там земельним наділом і має сина, перебуваючи в шлюбі, скріпленому чи не скріпленому законом. 1869 року його призначають сержантом сільської поліції. Він виправив своє минуле й на той час мав підстави вважати себе щасливим, хоч у глибині душі щасливим не був. (На нього чекала, зачаївшись у майбутньому, наповнена сліпучим світлом ясності ніч – головна у його житті. Ніч, коли він нарешті побачив власне обличчя, ніч, коли він нарешті почув своє ім'я. Якщо правильно її осмислити, то ця ніч вичерпує його історію; а точніше кажучи, одна мить із цієї ночі, один учинок цієї ночі, бо вчинки – то наші символи.) Всяка доля, хоч би якою

тривалою і складною вона була, реально дорівнює одному моментові; це той момент, коли людина усвідомлює раз і назавжди, хто вона є. Розповідають, що Александр Македонський побачив віддзеркалення свого осяяного славою майбутнього в легендарній історії Ахілла; шведський король Карл Дванадцятий – у долі Александра. А до Тадео Ісидора Круса, який не вмів читати, це усвідомлення прийшло не з книжки – він побачив себе в іншій людині, що потрапила в тяжку безвихідь. А було так.

В останні дні місяця червня 1870 року він дістав наказ затримати правопорушника, якого правосуддя звинувачувало в двох убивствах. Це був дезертир, що втік з війська, яким командував на південному кордоні полковник Беніто Мачадо{408}; під час однієї пиятики в борделі він порішив негра; під час другої – одного прихильника партії Рохаса; в повідомленні говорилося, що зловмисник родом із Лагуна-Колорада. Саме там, близько сорока років тому, зібралися повстанці, щоб вирушити в той злощасний похід, у якому всіх їх спостигла смерть, і тіла їхні дісталися стерв'ятникам та бездомним псам; саме звідти походив Мануель Меса, страчений на площі Вікторії під гуркіт барабанів, що намагалися заглушити його шалений гнів; звідти ж таки вийшов і той незнайомець, який зачав Тадео Ісидора Круса, а сам залишився лежати в рівчаку з черепом, який розвалила шабля, що воювала в Перу та в Бразилії. Крус забув назву того місця, але тепер з легкою й непоясненною тривогою його впізнав… Злочинець, переслідуваний солдатами, втікав на коні, петляючи, мов у лабіринті; проте вони все ж таки оточили його в ніч на дванадцяте липня. Він заховався в заростях, серед поля. Темрява була майже непроглядною. Крус та його люди обережно підступали до чагарів, у яких спав або чатував на них незнайомий їм чоловік. Пролунав крик птахи чаха. Тадео Ісидоро Крус спізнав таке відчуття, ніби він уже колись пережив цей момент. Злочинець вийшов зі своєї криївки, щоб зійтися з ними у відкритому бою. Вигляд він мав жахливий; кудлате волосся й сіра борода мовби з'їли його обличчя. З очевидної причини я не стану описувати їхню сутичку. Досить буде сказати, що дезертир тяжко поранив чи вбив кількох людей Круса. А той, б'ючись у темряві (чи це його тіло билося в темряві),

раптом почав багато чого розуміти. Він зрозумів, що одна доля нічим не краща за іншу, але кожна людина мусить підкорятися тій, яку носить у собі. Він зрозумів, що його сержантські нашивки та уніформа йому заважають. Він зрозумів, що доля, яку він носить у собі, – це доля вовка, а не пса із собачої зграї. А ще він зрозумів, що той інший – це він. І коли над широкою рівниною почало світати, Крус кинув на землю свого форменого кашкета, закричав, що не хоче вчиняти злочин і вбивати такого хороброго чоловіка, і став битися проти солдатів, пліч-о-пліч з утікачем Мартіном Ф'єрро.

Емма Цунц

Чотирнадцятого січня 1922 року Емма Цунц, повернувшись із ткацької фабрики "Тарбух і Льовенталь", знайшла в глибині коридора листа з бразильським штемпелем, з якого довідалася, що її батько помер. Спочатку, глянувши на конверт із цим штемпелем, вона нічого не зрозуміла, потім її стривожили незнайомі літери. Дев'ять чи десять неохайних рядків покривали всю сторінку, й Емма прочитала, що сеньйор Майєр унаслідок помилки прийняв надто велику дозу вероналу й упокоївся третього числа цього місяця в лікарні Баже. Листа підписав сусід її батька по пансіону, такий собі Фейн або Файн із Ріо-Ґранде, який не міг знати, що лист адресований дочці небіжчика.

Емма випустила аркуш із рук. Спочатку вона відчула біль у животі й слабкість у колінах; потім – мовби свою провину, нереальність того, що сталося, холод і страх; потім їй захотілося, щоб уже настав завтрашній день. Але відразу по тому вона зрозуміла, що це бажання їй нічого не дасть, бо смерть батька була єдиною подією, що сталась у світі й ставатиметься віднині до споконвіку. Вона підняла аркуш і пішла до своєї кімнати. Нишком укинула його до шухляди, так ніби вже знала, що скоро буде. Мабуть, вона вже зазирнула в найближче майбутнє. Мабуть, уже стала такою, якою невдовзі стане.

Сидячи в дедалі густіших сутінках, Емма до самого вечора оплакувала самогубство Мануела Майєра, якого в давні щасливі дні

називали Еммануель Цунц. Пригадалися їй літні дні на фермі поблизу Ґвалеґвая, пригадала вона (спробувала пригадати) і свою матір, пригадала будиночок у Ланусі, який у них відібрали й пустили з торгів, пригадала жовті косокутники одного вікна, пригадала тюремну машину, загальну зневагу, пригадала анонімні листи з газетною вирізкою про "гроші, вкрадені касиром", пригадала (але про це вона ніколи й не забувала), як тієї останньої ночі її батько заприсягнувся, що злодієм був Льовенталь. Арон Льовенталь, колись управитель фабрики, а тепер один із її власників. Від 1916 року Емма зберігала цю таємницю. Вона нікому її не відкрила, навіть своїй найближчій подрузі Ельзі Урштайн. Можливо, остерігалась образливої недовіри, а може, вірила в те, що ця таємниця є ніби сполучною ланкою між нею та відсутнім батьком. Льовенталь не знав про те, що вона знає; ця нібито мало значуща обставина давала Еммі Цунц відчуття влади над ним.

Тієї ночі вона так і не заснула, й коли перше світло вирізнило в темряві прямокутник вікна, її план був обміркований досконало. Вона зробила все можливе, щоб цей день, який видавався їй нескінченним, нічим не відрізнявся від інших. На фабриці поширилися чутки про страйк; Емма, як завжди, виступила проти будь-якого насильства. О шостій, по закінченні робочого дня, вона пішла з Ельзою до жіночого клубу, де була гімнастична зала й невеличкий басейн. Вони записалися туди, й Еммі довелося повторювати по літерах своє ім'я та прізвище, усміхатися банальним жартам, якими супроводили її оформлення. З Ельзою та з меншою із сестер Кронфус вони обговорили, яке кіно підуть дивитись у неділю ввечері. Потім дівчата заговорили про залицяльників, і ніхто не здивувався, що Емма мовчить. У квітні їй мало виповнитися дев'ятнадцять років, але чоловіки досі вселяли їй майже патологічний страх… Повернувшись додому, вона зварила собі суп із тапіоки й овочів, повечеряла рано, лягла в постіль і примусила себе заснути. Так, у праці та в повсякденних дрібних справах, минула п'ятниця – день напередодні.

У суботу нетерплячка рано підняла її на ноги. Нетерплячка, а не тривога, й відчуття великої полегкості, що цей день нарешті настав. Їй

уже не було чого замишляти та уявляти; мине кілька годин – і події розгорнуться в усій своїй простоті. В "Ла Пренса" Емма прочитала, що "Нордстьєрнан" із Мальме вийде в море цієї ночі з третього доку. Потім вона зателефонувала Льовенталю, натякнула, що хоче розповісти йому дещо про страйк, так, аби ніхто про це не довідався, й пообіцяла зайти до нього в кабінет, коли стане смеркатися. Голос у неї тремтів; але тремтіння голосу цілком пасувало до її ролі донощиці. Жодної іншої прикметної події того ранку не сталося. Емма працювала до дванадцятої, потім уточнила з Ельзою та з Перлою Кронфус усі деталі недільної програми розваг. По обіді лягла перепочити і з заплющеними очима подумки повторила весь задуманий план своїх дій. Подумала про те, що його завершальний етап буде менш жахливим для неї, аніж перший, і, звичайно ж, буде скрашений смаком перемоги і справедливого суду. Зненацька, охоплена тривогою, вона підхопилася на ноги й підбігла до шухляди. Висунула її; лист від Файна лежав там, де вона й залишила його позавчора ввечері, під фотокарткою Мілтона Сілса{409}. Ніхто не міг його бачити; вона почала перечитувати його, потім порвала.

Розповісти більш-менш наближено до дійсності про події того вечора було б важко і, мабуть, недоречно. Істотною ознакою жахливого є його нереальність, ознакою, яка, можливо, пом'якшує жах, а може, й загострює. Як можна правдоподібно переказати подію, в реальність якої не вірить навіть той, хто її спричинив, як відтворити той швидкоплинний хаос, який сьогодні навіть пам'ять Емми Цунц не поновлює і відштовхує? Емма жила у кварталі Альмаґро, на вулиці Ліньєрс; відомо, що того вечора вона пішла в порт. Можливо, що, ходячи ганебним бульваром Пасео де Хуліо, вона бачила себе віддзеркаленою в безлічі дзеркал, виставленою напоказ у яскравому світлі, роздягнутою поглядами голодних очей, але ймовірніше припустити, що спочатку вона блукала в байдужій юрбі, ніким не помічена… Вона заходила до двох чи трьох барів, спостерігаючи, до яких вихилясів та вивертів удаються інші жінки. І, нарешті, зустріла матросів із "Нордстьєрнана". Відвернулася від одного, зовсім юного, боячись, що він пробудить у ній почуття, близьке до ніжності, й вибрала іншого, нижчого, ніж вона, й брутального, щоб,

бува, не пом'якшився її дівочий жах. Матрос повів її до якихось дверей, потім через темний під'їзд, потім нагору крученими сходами, потім через передпокій (у якому було вікно з такими самими косокутниками, як у Ланусі), а потім вони пройшли коридорчиком і ввійшли у двері, що замкнулися за ними. Страшні події перебувають поза часом – і тому, що в них недавнє минуле мовби обрубується майбутнім, і тому, що частини, з яких вони складаються, не утворюють послідовності.

Чи в цей час, що був поза часом, у цьому жаскому хаосі незв'язних і жорстоких відчуттів Емма Цунц подумала бодай один-однісінький раз про небіжчика, якому вона приносила себе в жертву? Я схильний припустити, що один раз усе ж таки подумала і що в ту мить мало не зірвався її розпачливий задум. Вона подумала (не могла не подумати), що її батько витворяв з її матір'ю те саме, що витворяють тепер з нею. Вона подумала про це з легким подивом і відразу ж провалилась у запаморочення. Чоловік, який був шведом чи фінном, не розмовляв іспанською мовою; він був для неї таким самим знаряддям, як і вона для нього, але вона служила йому для насолоди, а він – для справедливого суду.

Коли Емма залишилася сама, вона довго лежала із заплющеними очима. На столику лежали гроші, які поклав там матрос. Емма підвелася й порвала ті гроші, як перед тим порвала листа. Порвати гроші – таке саме блюзнірство, як і викинути хліб; і Емма відразу ж і розкаялась у своєму вчинку. Гординя, і в такий день… Страх кудись відійшов, залишилися тільки відчуття смутку й огиди. Огида й смуток сковували її, проте Емма повільно підвелася й почала вдягатися. В кімнаті не залишилося жодного живого кольору; вечірні сутінки все густішали. Еммі вдалося вийти на вулицю, ніким не поміченою; на розі вона сіла в автобус, який ішов у західні квартали. Згідно зі своїм планом, вона сіла на передньому сидінні, щоб ніхто не бачив її обличчя. Хто знає, можливо, дивлячись на повсякденну вуличну суєту, вона втішала себе думкою, що її лиха пригода анітрохи не вплинула на звичний порядок речей. Автобус їхав через затемнені квартали передмістя, де будинки стояли все рідше й рідше, Емма дивилась у вікно й одразу забувала

побачене. Вона вийшла в одному з провулків Варнеса. У парадоксальний спосіб втома стала її силою, бо примушувала її зосередити всю увагу на деталях свого задуму, а не на його суті та наслідках.

Арона Льовенталя усі вважали чоловіком статечним; але для небагатьох близьких йому людей він був насамперед скнарою. Він мешкав на верхньому поверсі фабрики, сам-один. Живучи в глухому передмісті, він боявся злодіїв, тому на фабричному подвір'ї тримав великого пса, а в шухляді його письмового столу завжди лежав заряджений револьвер – про це було всім відомо. Рік тому він, як годиться, оплакав несподівану смерть дружини – уродженої Гаус, яка принесла йому чималий посаг! – та єдиною його пристрастю були гроші. Але, на свій сором, він мусив признатися собі, що йому легше заощаджувати їх, ніж заробляти. Він був дуже релігійний і вірив, що в нього таємна угода з Богом, якою Він звільнив його від обов'язку творити добрі діла в обмін на молитви й поклони. Товстий, лисий, вбраний у жалобу, з рудою бородою й у темному пенсне, стояв він біля вікна й чекав на конфіденційне повідомлення робітниці Цунц.

Він бачив, як вона штовхнула ґратчасту хвіртку, яку він умисне залишив незамкненою, й рушила через темне подвір'я. Побачив, як вона зробила невеличке коло, щоб обминути собаку, який гавкав, смикаючи ланцюг. Губи в Емми ворушились, як у людини, котра нечутно молиться; вони вже стомилися повторювати вирок, що його сеньйор Льовенталь почує перед тим, як померти.

Але події розвивалися зовсім не так, як передбачила Емма Цунц. Починаючи від учорашнього ранку, вона знову й знову уявляла собі, як, твердо тримаючи в руці револьвер, вона примусить негідника зізнатись у своєму негідному злочині, а тоді викладе йому свій тонко продуманий стратегічний план, завдяки якому правосуддя Боже восторжествує над правосуддям людським. (Не від страху, а з бажання стати знаряддям вищого правосуддя, вона не хотіла бути покараною за свій вчинок.) Після цього пострілом у груди вона поставить крапку в долі Льовенталя. Але все сталося не так, як гадалося.

Побачивши Арона Льовенталя, Емма відчула, що насамперед мусить покарати його за ту ганьбу, яку вона сьогодні пережила в ім'я свого батька, а вже потім за його смерть. Вона просто не могла не вбити Льовенталя після свого ретельно підготовленого безчестя. Тож вона не мала права гаяти час на театральні ефекти. Вона боязко присіла на запропонований їй стілець, попросила в Льовенталя пробачення, послалася (як то й годиться донощиці) на свій обов'язок і лояльність, назвала кілька прізвищ, натякнула на інші – і враз замовкла, ніби її голос урвався від страху. Цим вона домоглася свого – Льовенталь вийшов, аби принести склянку води. А коли він, не дуже вірячи в цей переляк, проте готовий поставитися до нього поблажливо, повернувся з їдальні, Емма вже дістала з шухляди важкий револьвер. І двічі натиснула на гачок. Важке тіло обвалилося, ніби дим і звук пострілу підрубали його під корінь, склянка з водою розбилася, обличчя дивилося на неї з подивом і люттю, а рот вивергав лайку й іспанською мовою, і на ідиші. Потік брудних слів не вичерпувався, й Еммі довелося вистрелити втретє. Пес, прив'язаний на подвір'ї, заходився гавкати, а зі скривленого в лайці рота бризнула цівка крові й вимазала бороду та костюм. Емма розпочала заготовлену нею обвинувальну промову: "Я помстилася за смерть батька, й покарати мене не зможуть…", але не закінчила її, бо сеньйор Льовенталь був уже мертвий. Так він ніколи й не довідався, за що вмер.

Надривний гавкіт нагадав Еммі, що їй не можна гаяти час. Вона зсунула подушки на канапі, розстебнула кілька ґудзиків сорочки на трупі, зняла з носа забризкане кров'ю пенсне й поклала його на картотеку. Потім схопила телефонну рурку й кілька разів повторила те, що так часто подумки повторювала, і цими словами, й іншими:

– Сталося неймовірне… Сеньйор Льовенталь звелів мені прийти й розповісти про страйк… А потім зґвалтував мене, і я його вбила…

Ця історія справді була неймовірною, але всі в неї повірили, бо, по суті, вона була правдивою. Правдивим був тон Емми Цунц, правдивим – її сором, правдивою – її ненависть. Правдивою була також наруга, яку

вона пережила. Не відповідали дійсності лише обставини, час і двоє чи троє імен.

Дім Астеріона{410}

Марті Москера Істмен

І цариця народила сина, якого назвали Астеріон.

Аполлодор {411} . "Бібліотека", III, 1

Я знаю, мене звинуватять у гордині, а може, й у ненависті до людей, а може, навіть у божевіллі. Ці звинувачення (за які я рано чи пізно віддячу) є сміховинними. Це правда, що я не виходжу зі свого дому, але правда й те, що його двері (яких у ньому нескінченна кількість)[236] залишаються відчиненими і вдень, і вночі як для людей, так і для тварин. Нехай до мене заходить, хто хоче. Тут немає ані витонченої розкоші, ані вигадливої пишноти палаців – тут є тільки спокій і самота. І є дім, такий, якого більш не знайдеш ніде у світі. (Брешуть ті, хто запевняє, ніби подібний до цього є дім у Єгипті.) Навіть мої недоброзичливці визнають, що в усьому моєму домі немає ніяких меблів. Другим безглуздям є твердження, ніби я, Астеріон, в'язень. Повторити, що тут немає жодних зачинених дверей? До цього я додам, що немає в домі й жодного засува чи замка. І що якось надвечір я був вийшов на вулицю; і якщо й повернувся до себе ще до смеркання, то тільки тому, що мене налякали обличчя простолюду, безвиразні й пласкі, мов розкрита долоня. Сонце тоді вже сховалося за обрій, але невтішний плач якоїсь дитини та благальні зойки юрби дали мені зрозуміти, що мене впізнали. Люди молилися, втікали, падали навколішки; одні дерлися до підніжжя храму Сокири, інші хапали каміння. Хтось, пам'ятаю, кинувся в море, щоб заховатися під водою. Недарма ж моя мати була царицею, і я не зміг би змішатися з юрбою, навіть якби зі скромності цього й захотів.

Річ у тому, що я неповторний. Мене не цікавить, що та або та людина може передати іншим людям; як філософ я вважаю, що нічого не можна передати через мистецтво письма. Ці нікчемні й банальні дрібниці чужі моєму духові, призначеному для великого; і я ніколи не розумів, чим одна літера відрізняється від іншої. Щось подібне до шляхетного нетерпіння перешкоджає мені навчитися читати. Іноді я про це шкодую – ночі та дні видаються такими довгими!

Звичайно ж, розваг мені не бракує. Як ото баран, що кидається в бійку, я гасаю по кам'яних галереях, аж поки не падаю з ніг, знесилений. Я ховаюся в затінку біля водойми або за поворотом коридора і вдаю, ніби мене шукають. Я стрибаю з дахів униз і, буває, розбиваюся до крові. Іноді я прикидаюся сплячим, заплющую очі й глибоко дихаю. (Іноді я й справді засинаю, а буває, що барви дня змінюються, коли я розплющую очі.) Але найдужче я люблю гратися в іншого Астеріона. Я вдаю, ніби він приходить до мене в гості, і я показую йому свій дім. З глибокою шанобливістю я йому пояснюю: "Зараз ми повернемося до перехрестя, де недавно були" або: "Зараз ми вийдемо на інше подвір'я", або: "Казав же я, що тобі сподобається цей канал", або: "Зараз ти побачиш водойму, яка забилася піском", або: "Зараз ти побачиш, як коридор роздвоюється". Іноді я помиляюся, й ми обидва сміємося від щирого серця.

Я не тільки вигадую всі ці ігри, я ще й думаю про свій дім. Усі частини дому повторюються багато разів, будь-яке місце в ньому – це й інше місце. Немає тут однієї водойми, одного двору, одного водопою, одних ясел, а є чотирнадцять (нескінченна кількість) ясел, водопоїв, дворів, водойм. Мій дім – як світ, а точніше буде сказати, він і є світом. А коли якось я знудився від усіх цих дворів з водопоями та запилюжених галерей із сірого каменю, я вийшов на вулицю й побачив храм Сокири, а за ним – море. Але я зрозумів побачене лиш тоді, коли в нічному сні мені відкрилося, що існує також чотирнадцять (нескінченна кількість) морів і чотирнадцять храмів. Усе повторюється багато разів, чотирнадцять разів, але є дві речі у світі, які, мабуть, є одними і неповторними: угорі –

незбагненне сонце, а внизу – я, Астеріон. Можливо, я створив і зорі, й сонце, і неозорий дім, але я про це не пам'ятаю.

Кожні дев'ять років заходять до мого дому дев'ятеро людей, щоб я визволив їх від усього зла. Я чую їхні кроки або їхні голоси в глибині кам'яних галерей і весело біжу їм назустріч. Церемонія триває лише кілька хвилин. Вони падають один за одним, і я навіть не встигаю вимазати кров'ю руки. Вони залишаються лежати там, де впали, і їхні трупи допомагають мені відрізняти цю галерею від інших. Я не знаю, хто вони, але знаю: один з них провістив у хвилину смерті, що колись прийде сюди і мій визволитель. Відтоді мене вже не мучить самота, бо я знаю, що він існує і рано чи пізно з'явиться в одній із цих запилюжених галерей. Якби мій слух був спроможний розрізняти всі звуки у світі, він почув би шарудіння його кроків. Можливо, він відведе мене в якесь місце, де буде менше галерей і менше дверей? Яким він буде, мій визволитель? – запитую я себе. Буде він биком чи людиною? Чи буде такий, як я?

Промені вранішнього сонця вигравали на лезі бронзового меча. На ньому вже не було жодного сліду крові.

– Чи повіриш, Аріадно? – сказав Тесей{412}. – Мінотавр майже не вчинив опору.

Друга смерть

Років зо два тому (я загубив того листа) Ґаннон написав мені з Ґвалеґуайчу, повідомляючи, що скоро надішле мені, мабуть, перший іспанський переклад вірша Ралфа Волдо Емерсона "The Past"[237], й додавши в приписці, що дон Педро Даміан, якого я, либонь, пам'ятаю, помер минулої ночі від запалення легень. У гарячковій передсмертній маячні він іще раз пережив кривавий день битви під Масольєром{413}. Остання звістка анітрохи не здивувала мене, можна було чекати чогось подібного, адже дон Педро став під знамена Апарісіо Саравії{414} ще у

свої дев'ятнадцять чи двадцять років. Революція 1904 р. захопила його чи то в Ріо-Неґро, чи то в Пайсанду{415}, де він наймитував у якомусь маєтку; Педро Даміан був родом із Ґвалеґуайчу, що в провінції Ентре-Ріос, але пішов слідом за своїми друзями, такий самий відчайдушний і такий самий темний, як і вони. Він брав участь у кількох сутичках і в останній битві, а повернувшись 1905 року додому, з безмовною покірливістю знову став гарувати в полі. Наскільки мені відомо, він більше ніколи не покидав своєї провінції, останні тридцять років проживши в глухому закутні, за лігу чи за дві від Нянкая, і саме в тій глушині мені випала нагода поговорити з ним одного вечора (я намагався поговорити з ним того вечора) – це було, якщо я не помиляюся, 1942 року. То був чоловік мовчазний, обмежений. Гуркіт і шаленство битви під Масольєром вичерпували його історію; тож мене не здивувало, що він знову пережив той день у годину своєї смерті… Знаючи тепер, що більш ніколи не побачу Даміана, я спробував пригадати його; але моя візуальна пам'ять така вбога, що я спромігся пригадати лише його світлину, яку колись зробив Ґаннон. Власне, в цьому немає нічого дивного, адже живим я бачив того чоловіка аж на початку 1942 року, лише один раз, а на світлині безліч разів. Ґаннон надіслав мені ту світлину; я кудись поклав її і вже не шукаю. А правда в тім, що я боюсь її знайти.

Другий випадок стався в Монтевідео, за кілька місяців. Маячня й агонія того чоловіка з Ентре-Ріос навели мене на думку написати фантастичну новелу про поразку під Масольєром. Емір Родріґес Монегаль{416}, що йому я розповів сюжет, написав мені рекомендаційну записку, з якою я мав звернутися до полковника Діонісіо Табареса, котрий брав участь у тій кампанії. Полковник прийняв мене після вечері. Сидячи в патіо, в кріслі-гойдалці, він весь поринув у плутані й захоплені спогади про ті далекі часи. Говорив про набої, які ніколи не надходили вчасно, про змучених коней, про сонних людей із землистими обличчями, що ткали лабіринти маршових переходів, про Саравію, який міг увійти в Монтевідео, але волів його обминути, бо "ґаучо боїться міста", про людей з відтятими по самі плечі головами, про громадянську війну, яка в його переказі більше скидалася не на

протистояння двох армій, а на сон кровожерливого розбійника. Він говорив про Ільєскас, про Тупамбае, про Масольєр. Його довжелезні фрази снувалися дуже легко та жваво, і я зрозумів, що він уже безліч разів розповідав про всі ці події, й у душу мені закрався сумнів, чи за цими словами збереглися бодай якісь спогади. Як тільки він зробив першу паузу, я згадав ім'я Даміана.

– Даміан? Педро Даміан? – повторив полковник. – Аякже, він служив зі мною. Смаглий як індіанець – хлопці називали його Дайманом.

І вже зовсім іншим тоном додав, що війна – як жінка; вона випробовує чоловіка, і ніхто не знає, який він є, доки не перевірить себе в бою. Один, здавалося б, усього боїться, а як дійде до діла, то хлопець хоч куди. А буває й навпаки, і так воно сталося із сердегою Даміаном, який у шинках хизувався своєю білою відзнакою, а під Масольєром дав маху. Під час перестрілок із "дубленими" він тримався непогано, але зовсім інакше сталося, коли військо вийшло проти війська й загриміли гармати, й кожен відчув, що п'ять тисяч озброєних людей тільки й думають, аби його вколошкати. Бідолаха, який тільки й знав, що мити своїх овець, – чи ж можна було чекати від нього подвигів...

Сам не знаю чому, але мені стало прикро, коли я почув цю розповідь Табареса. Я волів би, щоб усе було інакше. Зі старого Даміана, з яким мені випало випадково зустрітися багато років тому, я зробив собі, можна сказати, кумира, а розповідь Табареса скинула його з п'єдесталу. Тепер я зрозумів, чому Даміан був такий стриманий і чому він так уперто жив у самоті. Цю поведінку диктувала йому не скромність, а сором. І даремно повторював я собі, що людина, яка все життя докоряє собі за один боягузливий вчинок, є набагато складнішою і цікавішою, аніж людина бездоганно хоробра. Адже ґаучо Мартін Ф'єрро, думав я, є для нас значно менш цікавою постаттю, аніж лорд Джім{417} або Разумов{418}. Воно то так, але Даміан, будучи ґаучо, мусив би повестися, як Мартін Ф'єрро, – принаймні на очах у ґаучо зі Східного Берега{419}. В тому, що Табарес розповів мені й чого не розповів, мені вчувся гострий присмак певного "уругваїзму" – переконаності (мабуть,

непідвладної аргументам розуму) в тому, що уругвайці ближчі до елементарних основ, ніж мої співвітчизники, а тому й хоробріші... Пригадую, що в той вечір ми попрощалися, вдаючись до надто підкреслених виявів взаємної приязні.

Взимку я мусив знову зробити візит полковникові Табаресу – мені бракувало знання однієї або двох обставин, без яких моє фантастичне оповідання вперто не хотіло набути своєї остаточної форми. Я застав у домі полковника ще одного літнього пана – доктора Франсиско Амаро з Пайсанду, який також воював у революційному війську Саравії. Цілком природно, розмова торкнулася битви під Масольєром. Амаро розповів кілька цікавих бувальщин, а потім додав, розтягуючи слова, ніби міркуючи вголос:

– Пам'ятаю, ми тоді заночували в "Санта-Ірене", й там до нас приєдналося декілька людей. Був серед них француз-ветеринар, який помер напередодні битви, й хлопець-стригаль з Ентре-Ріос, такий собі Педро Даміан.

Я урвав його, кинувши з дошкульною іронією:

– Авжеж, знаю. Той аргентинець, що дав маху під кулями.

Я замовк. Мої співрозмовники витріщилися на мене з подивом.

– Ви помиляєтеся, сеньйоре, – сказав нарешті Амаро. – Педро Даміан помер, як і годиться померти справжньому чоловікові. Була четверта година пополудні. На вершині протилежного пагорба закріпилася піхота колорадос{420}, і наші пішли в атаку на їхні позиції, зі списами напереваги. Даміан скакав попереду з гучним криком, і куля влучила йому просто в груди. Він іще підвівся на стременах, востаннє закричав і впав на землю, під кінські копита. Лежав мертвий, і остання атака під Масольєром промчала над ним. Такий сміливець – а йому ж і двадцяти не було.

Він розповідав, безперечно, про якогось іншого Даміана, але, сам не знаю чому, я запитав, а що ж він кричав.

– Лайку, – сказав полковник. – Як і завжди в атаці.

– Можливо, – погодився Амаро. – Але він також кричав: "За Уркісу{421}!"

Ми помовчали. Потім полковник пробурмотів:

– Так ніби не під Масольєром він був, а в Каганчі{422} або Індіа-Муерте{423}, років сто тому.

І додав із щирим збентеженням:

– Я командував тим військом, але присягаюся, що оце вперше чую про якогось Даміана.

Ми так і не домоглися, щоб він його пригадав.

В Буенос-Айресі я був приголомшений не менше, зустрівшись зі ще одним випадком такої забудькуватості. В підвалі англійської книгарні Мітчела біля одинадцяти томів незрівнянного Емерсона я зустрів якось увечері Патрісіо Ґаннона{424} й запитав, як йому ведеться з його перекладом вірша "The Past". Він відповів, що й не думав за нього братися й що іспанська література надто занудна, аби була потреба додавати до неї ще й твори Емерсона. Я нагадав йому, що він обіцяв надіслати мені цей переклад у тому самому листі, в якому повідомив про смерть Даміана. Патрісіо запитав у мене, хто такий Даміан. Я почав пояснювати йому, та коли майже з жахом переконався, що він абсолютно не розуміє, про кого я говорю, то поквапився перевести розмову на наклепників, котрі намагалися очорнити Емерсона, поета ще складнішого, ще вправнішого й, безперечно, ще оригінальнішого, ніж бідолашний По.

Я мушу згадати про ще кілька подій. У квітні я одержав листа від полковника Діонісіо Табареса. Затьмарення пам'яті у нього вже минуло, й тепер він добре пригадував хлопчину з Ентре-Ріос, який мчав попереду під час атаки під Масольєром і якого того ж таки вечора поховали товариші біля підніжжя пагорба. У липні я проїздив через Ґвалеґуайчу; але не зміг знайти дорогу на Даміанову ферму, бо ніхто вже про нього не пам'ятав. Я мав намір поговорити зі скотарем Дієго Абароа, який був при смерті Даміана, але й він помер іще до зими. Я спробував поновити в пам'яті риси Даміана, та через кілька місяців, гортаючи якісь альбоми, я переконався, що похмуре обличчя, яке мені вдалося пригадати, належало знаменитому тенорові Тамберліку{425}, в ролі Отелло.

Тоді я перейшов до припущень. Найпростішим, але й найменш задовільним було те, що існували два Даміани: боягуз, який помер в Ентре-Ріос 1946 року, й сміливець, який поклав голову під Масольєром 1904 року. Вада цього припущення полягає в тому, що воно не пояснює найзагадковішого: дивних пригод, які сталися з пам'яттю полковника Табареса, котрий спершу геть-начисто забуває не тільки образ, а й ім'я знайомої йому людини, а потім знову пригадує ім'я, але образ змінює. (Я відкидаю, я не хочу навіть розглянути найпростішу можливість: те, що перший образ мені просто примарився.) Набагато цікавішим є надприродне тлумачення, яке запропонувала Ульріка фон Кюльман. Педро Даміан, вважає Ульріка, загинув у битві, але в свою останню хвилину звернувся до Бога з молитвою, щоб Він надав йому можливість повернутися в Ентре-Ріос. Бог завагався на секунду, перш ніж надати йому цю ласку, й у цю секунду той, хто її просив, помер, і кілька людей бачили, як він упав із коня. Бог, як відомо, не може змінювати минуле, але Він може змінити його образ, отож Він змінив образ смерті на образ непритомності, й привид Даміана повернувся на свою батьківщину. Він повернувся, але нам не слід забувати, що то був тільки привид. Він жив у самотині, без жінки, без друзів; він любив усе, що його оточувало, і вважав його своїм, але був від нього далеко або ніби на протилежному боці скла; він "помер", і його плинний образ розвіявся, зник, як ото зникає вода у воді. Це припущення помилкове, але, мабуть, саме воно

наштовхнуло мене на істинне витлумачення (на те, яке я сьогодні вважаю істинним і яке є водночас і найпростішим, і найнезвичайнішим). Майже чудом я знайшов його в трактаті "De Omnipotencia"[238] П'єтро Даміані{426}, на який мене наштовхнули два вірші з двадцять першої пісні "Раю", де саме й порушується проблема тотожності. В п'ятому розділі цього трактату П'єтро Даміані стверджує, всупереч Аристотелю і Фредеґару Турському, що Бог може зробити так, аби не було того, що колись було. Я вдумувався в ці давні теологічні суперечки й почав розуміти трагічну історію дона Педро Даміана.

А розумію я її так. Даміан повівся боягузливо в битві під Масольєром і все своє подальше життя мріяв спокутувати свою ганьбу. Він повернувся в Ентре-Ріос; не підняв руку на жодну людину, не "штрикнув" нікого, не шукав собі слави відчайдуха, а тільки все запекліше й запекліше воював на полях Нянкая з дикими хащами і здичавілою худобою. Немає сумніву, що, сам про те не здогадуючись, він готував чудо. Він думав у самих глибинах своєї душі: "Якщо доля подарує мені іншу битву, я себе не зганьблю". Сорок років він чекав її з таємною надією, і доля, зрештою, подарувала йому цю битву в годину його смерті. Вона подарувала її йому в примарному сні, але ще стародавні греки знали, що ми лише примари чийогось сну. В агонії він знову пережив свою битву й повівся в ній як справжній чоловік, очоливши останню атаку й дістався кулю в серце. Так, завдяки своїм багаторічним стражданням, Педро Даміан помер 1946 року на полі трагічної битви під Масольєром, яка відбулася в кінці зими й перед самим початком весни року 1904-го.

"Suma Teologica"[239] не визнає, що Бог може зробити так, аби минулого не було, але нічого не говорить про заплутане переплетіння причин і наслідків, а воно є таким усеосяжним і міцно збитим, що, мабуть, неможливо стерти ту чи ту подію в далекому минулому, хоч би якою незначущою вона була, без того, щоб не порушити сучасне. Змінити щось у минулому не означає змінити якийсь один факт; це означає також стерти його наслідки, кількість яких прагне до нескінченності. Одне слово, якщо ти змінюєш щось у минулому, ти

створюєш другу історію всесвіту, яка відрізняється від першої. Так, у першій історії Педро Даміан помер у Ентре-Ріос, 1946 року. У другій – у Масольєрі, 1904 року. Саме в цій другій історії ми тепер живемо, але змогли скасувати першу не зразу, звідси й ті неузгодженості, про які я розповідав. Так, у полковника Діонісіо Табареса ця переміна відбулася в кілька етапів: спочатку він пам'ятав, що Даміан повівся як боягуз; потім забув про це повністю; потім пригадав його героїчну смерть. Не менш показовим є і випадок зі скотарем Абароа; він помер, на мою думку, тому, що володів надто суперечливими спогадами про Педро Даміано.

Що ж до мене, то мені, гадаю, така небезпека не загрожує. Я виявив і зафіксував на папері випадок, недоступний людському розумінню, таке собі викривлення раціональності їхніх уявлень; але деякі обставини пом'якшують цей моторошний привілей. По-перше, я не впевнений, що описав усе достоту, як воно було. Маю слушні підстави підозрювати, що в мою розповідь потрапили й сумнівні спогади. Не виключено, що Педро Даміан (якщо він існував) називався не Педро Даміаном і що я запам'ятав його під цим ім'ям, аби одного дня переконати себе в тому, що його історія була підказана мені аргументацією П'єтро Даміані. Щось подібне можна сказати й про вірш, про який я згадував у першому абзаці й у якому йдеться про безповоротність минулого. Десь 1951 року я вважатиму, що написав фантастичну новелу, а насправді я просто занотував реальний випадок. Хіба не так само наївний Верґілій подумав дві тисячі років тому, що передбачив народження людини, а насправді провістив прихід Бога?

Бідолашний Даміан! Смерть забрала його в двадцять років під час жалюгідної мало кому відомої війни майже в домашній збройній сутичці, але він досяг того, чого прагнув усім своїм серцем, і так довго прагнув, а більшого щастя, мабуть, не існує.

Deutsches Requiem[240]

Хай Він навіть забере в мене життя, на Нього я покладатимусь[241].

Книга Йова, 13, 15

Мене звуть Отто Дітріх цур Лінде. Один із моїх предків, Крістоф цур Лінде, загинув у кавалерійській атаці, яка визначила переможний результат битви під Цорндорфом{427}. Мій прадід по материнській лінії Ульріх Форкель був убитий у Маршенуарському лісі{428} французьким снайпером в останні дні кампанії 1870 року. Капітан Дітріх цур Лінде, мій батько, відзначився при облозі Намюра 1914 року, а через два роки – при форсуванні Дунаю[242]. Що ж до мене, то я буду розстріляний як убивця й кат. Таким був справедливий вирок суду, на якому я від самого початку визнав свою провину. Завтра, коли тюремні дзиґарі видзвонять дев'яту, я увійду в браму смерті; тож цілком природно, що я думаю тепер про своїх предків, адже я вже зовсім близько від їхніх тіней, адже, певною мірою, я і є ними.

Під час процесу (який, на моє щастя, тривав недовго) я сидів мовчки; виправдовуватися тоді означало б лише відтягнути ухвалення вироку й могло здатися боягузтвом. Але тепер ситуація змінилась; у цю ніч перед стратою я можу говорити, нічого не боячись. Я не збираюся просити прощення, оскільки не почуваю себе винним, але я хотів би, щоб мене зрозуміли. Ті, котрі зуміють зрозуміти мене, зрозуміють історію Німеччини й майбутню історію світу. Я знаю, що випадки, подібні до мого, які сьогодні вражають і здаються чимось винятковим, скоро стануть банальною повсякденністю. Завтра я помру, але я стану символом майбутніх поколінь.

Я народився в Марієнбурзі, 1908 року. Дві пристрасті, сьогодні майже забуті, допомогли мені з мужністю й майже радістю пережити найтяжчі роки – музика й метафізика. Я не зможу назвати всіх, хто зробив мені велике добро, але два імені я не можу обминути мовчанкою. Це – Брамс{429} і Шопенгауер. Захоплювався я й поезією; у цьому зв'язку я назву ще одне широко відоме германське ім'я – Вільям Шекспір. Ще раніше мене зацікавила теологія, але від цієї фантастичної науки (і від християнської віри) мене назавжди відохотили Шопенгауер – своєю логічною аргументацією – та Шекспір і Брамс – невичерпним

розмаїттям своїх світів. Нехай кожен, хто, тремтячи від любові та вдячності, радісно умліватиме над тим чи тим твором цих обранців долі, знає, що і я, мерзенний, також тремтів од щастя над ними.

Десь 1927 року в моє життя ввійшли Ніцше та Шпенґлер. Один автор вісімнадцятого сторіччя відзначив, що ніхто не мусить нічим завдячувати своїм співвітчизникам; тож і я, щоби звільнитися від впливу, який починав гнітити мене, написав статтю під назвою "Abrechnung mit Spengler"[243], у якій відзначив, що найочевиднішою пам'яткою тих характеристик, які автор називає фаустіанськими, є не заплутана й суперечлива драма Ґете[244], а поема, написана на дві тисячі років раніше "De rerum natura"[245]. Проте я віддав належне щирості цього філософа історії, його войовничому, радикально німецькому (kerndeutsch) духові. 1929 року я вступив у Партію.

Не стану багато говорити про роки свого навчання. Вони були тяжчими для мене, ніж для багатьох інших, бо, хоч мені й не бракувало мужності, проте я вочевидь не мав покликання до насильства. Проте я розумів, що ми перебуваємо на порозі нового часу і що цей час потребує нових людей, як потребували їх епохи первісного ісламу або первісного християнства. В індивідуальному плані мої товариші були мені бридкі, й марно переконував я себе, що для високої мети, яка нас об'єднувала, треба було відмовитися від індивідуальних уподобань.

Теологи запевняють, що коли Господь бодай на секунду відверне свою увагу від моєї правої руки, яка щось пише, вона вмить перетвориться на ніщо, мовби згорить у невидимому вогні. А я сказав би, що ніхто не зміг би існувати, ніхто не зміг би випити склянку води або відламати кусень хліба, якби кожен наш вчинок не мав виправдання. Причому для кожної людини це виправдання своє, окреме; я жив чеканням невблаганної війни, яка утвердить нашу віру. Мені досить було знати, що я стану солдатом на полях її битв. Іноді мене опановував страх, що наш задум може зазнати краху через боягузтво Англії або Росії. Але випадковість, або доля, приготувала мені інше майбутнє. Першого березня 1939 року вже на смерканні в Тильзіті

виникли заворушення, що їх газети обминули своєю увагою; у вуличці за синагогою дві кулі влучили мені в ногу, яку довелося ампутувати[246]. Через кілька днів наші війська увійшли до Богемії; коли завили сирени, повідомляючи про цю подію, я напівсидів на лікарняному ліжку, шукаючи забуття в книжці Шопенгауера. Наче символ моєї невдалої долі, дрімав на підвіконні величезний пухнастий кіт.

Я перечитував те місце в першому томі "Parerga und Paralipomena"[247], де сказано: все, що відбувається з людиною від моменту її народження й до смерті, визначається нею самою. Таким чином, усяка недбалість є умисною, всяка випадкова зустріч – побаченням, усяке приниження – покутою, усяка невдача – таємничою перемогою, усяка смерть – самогубством. Немає більшої втіхи, аніж думати, що ми самі обираємо собі власні нещастя; ця індивідуальна телеологія відкриває нам таємничий порядок і в чудесний спосіб прилучає нас до божества. Яка невідома спонука, думалося мені, примусила мене шукати в той вечір цих куль і цього каліцтва? Не страх перед війною, я це знав, а щось набагато глибше. Зрештою, мені здалося, що я все зрозумів. Померти за віру набагато простіше, аніж жити нею всім своїм єством; битися в Ефесі проти хижаків не так тяжко (тисячі нікому не відомих мучеників робили це), як бути Павлом, слугою Ісуса Христа; вчинок коротший, аніж життя людини. Битва і слава – це своєрідні вигоди; Наполеонові було легше робити свою справу, ніж Раскольникову. Сьомого лютого 1941 року мене призначили заступником коменданта концентраційного табору в Тарновіцах.

Виконувати ці обов'язки мені було не вельми приємно, але ніхто не зміг би дорікнути мені в несумлінності. Боягуз випробовується на полі битви; людина милосердна, співчутлива прагне реалізувати себе у в'язницях, там, де вона бачить чужий біль. Нацизм, по суті, – це моральна доктрина, що навчає, як скинути з себе гнилу оболонку колишньої порочної людини й перетворитися на людину нову. В битві таке перетворення відбувається з усіма, під вигуки воєначальників та загальний рев; і зовсім інакше стоять справи в затхлій тюремній камері, де підступна жалість спокушає нас давно забутою любов'ю. Я

недаремно назвав це слово; жалість для вищої людини – це найтяжчий гріх Заратустри. І зізнаюся, я мало не скоїв його, коли до нас перевели з Бреслау відомого поета Давида Єрусалема.

Йому було десь років п'ятдесят. Позбавлений благ цього світу, гнаний, зацькований і обмовлений, він присвятив свій геній оспівуванню щастя. Якщо пам'ять мене не зраджує, Альберт Зерґель{430} у своїй статті "Dichtung der Zeit"[248] порівняв його з Вітменом. Це порівняння невдале; Вітмен оспівує всесвіт словами передбачуваними, загальними і майже байдужими; Єрусалем палко радіє кожній дрібничці в ньому, виокремлюючи кожну з витонченою любов'ю. Він ніколи не вдається до переліку, не вкладає каталогів. Я й тепер можу продекламувати чимало гекзаметрів його наповненої глибокими асоціаціями поеми "Цзе Янґ, маляр тигрів", ніби посмугованої візерунком тигрячої шкури, поеми, між рядками якої, здається, снують, перетинаючись, вервечки мовчазних тигрів. Ніколи не забуду я й монолог "Розенкранц розмовляє з ангелом", у якому лондонський лихвар шістнадцятого сторіччя марно силкується перед смертю виблагати в Бога прощення за свої гріхи, не здогадуючись, що таємним виправданням усього його життя вже став той факт, що якось він навіяв одному зі своїх клієнтів (якого бачив лише один раз і якого не пам'ятає) образ Шейлока. Давид Єрусалем мав очі, які не можна забути, зеленаво-жовте обличчя, майже чорну бороду і являв собою яскравий тип єврея-сефарда, хоча належав до нікчемних і зневажених ашкеназі. Я був з ним суворий і не піддавався ані почуттю жалості, ані поваги до його слави. Я зрозумів уже багато років тому, що немає на світі такої речі, в якій би не зачаївся зародок можливого пекла; обличчя, слово, компас, марка цигарок можуть звести людину з розуму, якщо вона неспроможна викинути їх із пам'яті. Хіба не божевільним є той, хто постійно бачить перед собою карту Угорщини? Я надумав застосувати цей принцип до дисциплінарного режиму в нашому таборі… [249] На кінець 1942 року Єрусалем з'їхав з глузду, а в березні 1943 року наклав на себе руки[250].

Я не знаю, чи Єрусалем зрозумів, що я вбив його лише з метою вбити в собі здатність до жалості й співчуття. У моїх очах він не був ані

людиною, ані навіть євреєм; він перетворився на такий собі символ тієї частки моєї душі, яку я щиро ненавидів. Я пережив агонію разом з ним, я помер разом з ним, я, в якомусь розумінні, занапастив себе разом з ним. Тому моя суворість була невблаганною.

А тим часом над нами пролітали великі дні й великі ночі переможної війни. Повітря, яким ми дихали, п'янило, наче любов. Солодке хвилювання затоплювало нас, наче хвилі морського прибою. Усе в ті роки було іншим – навіть сновидіння. (Я, либонь, ніколи не був цілком щасливим, проте лихо, як відомо, потребує втраченого раю.) Немає такої людини, яка не прагне до повноти відчуттів, тобто не прагне пережити все, на що спроможна людина; немає також людини, яка не боїться втратити частину цієї своєї дорогоцінної спадщини. Але моєму поколінню судилося пережити все: спочатку тріумф, потім – поразку.

У жовтні чи в листопаді 1942 року мій брат Фрідріх загинув у єгипетських пісках, у другій битві під Ель Аламейном{431}; через кілька місяців під час повітряного нальоту був зруйнований наш батьківський дім, а під бомбами другого повітряного удару, наприкінці 1943 року, загинула моя лабораторія. Обложений усім світом, помирав Третій райх; він воював проти всіх, і всі накинулися на нього. А потім сталося непередбачене, і тепер я годен це зрозуміти. Мені здавалося, я спроможний до самого дна випити чашу гніву, але на дні залишився осад із несподіваним, таємничим і майже жахливим присмаком щастя. Я спробував дати цьому кілька пояснень, але мене не задовольнило жодне. "Я радію поразці, – думалося мені, – тому що в душі відчуваю себе винним, і лише кара може спокутувати мою вину". "Я радію поразці, – думалося мені, – тому що це кінець, а я почуваю себе дуже втомленим". "Я радію поразці, – думалося мені, – тому що вона прийшла, тому що вона поєднана безліччю зв'язків з усіма подіями, які є, які були, які будуть, тому що нарікати на будь-яку реальну подію – це виступати проти усталеного порядку у всесвіті".

Я подумки перебирав усі ці пояснення, поки не натрапив на єдино слушне.

Давно відомо, що всі люди народжуються прихильниками або Платона, або Аристотеля. А це однаково, що сказати: не існує суперечки більш-менш абстрактного характеру, яка не була б частиною загальної полеміки між Аристотелем і Платоном; у різні епохи й на різних широтах змінюються імена, діалекти, обличчя, але не змінюються вічні антагоністи. Так само й історія народів позначена таємною безперервністю. Коли Арміній{432} громив у болоті легіони Вара{433}, він не знав про те, що закладає підвалини Германської імперії; Лютер{434}, перекладаючи Біблію, навіть не здогадувався про те, що виковує народ, який знищить Біблію назавжди; Крістоф цур Лінде, вбитий московитською кулею 1758 року, в якомусь розумінні, готував перемоги 1914 року; Гітлер був переконаний, що воює за інтереси однієї країни, але він воював за щастя всіх народів, навіть тих, які винищував і які ненавидів. І не так важливо, що він про це не знав; про це знали його кров, його воля. Світ помирав од хвороби юдаїзму та від того різновиду цієї пошесті, якою є віра в Ісуса, – ми ж навчили його насильства та віри в силу меча. Цей же таки меч нас тепер убиває, і ми схожі на того чарівника, який створив лабіринт і який прирік себе блукати в ньому до кінця своїх днів, або на царя Давида, який засуджує на смерть чужинця, а потім чує одкровення: "Ти будеш цим чоловіком". Багато чого треба зруйнувати для того, щоб побудувати новий порядок; тепер ми знаємо, що й наша Німеччина приречена бути зруйнованою разом з усім. Ми принесли на олтар пожертви дещо більше, аніж наше життя, ми принесли туди свою улюблену батьківщину. Нехай інші проклинають і плачуть; а я радію з того, що наш дар буде абсолютним і досконалим.

Тепер у світ приходить доба, яка не знає пощади. Ми її викували, ми й стали її першою жертвою. І яку має вагу те, що Англія буде молотом, а ми – ковадлом? Головне, що відтепер у світі пануватиме насильство, а не раболіпне християнське смирення. Якщо перемога, безкарність і щастя не на боці Німеччини, нехай вони дістануться іншим країнам. Головне, аби існував рай, нехай навіть нам приготоване пекло.

Я дивлюся на себе в дзеркало, аби зрозуміти, хто я є, аби уявити собі, як я поведуся через кілька годин, коли постану перед лицем смерті. Можливо, моя плоть і затремтить від жаху, а я – ні.

Пошуки Аверроеса

S'imaginant que la tragédie n'est autre chose que l'art de louer…

Emest Renan. "Averroes", 48 (1861) [251]

Абуль ґвалід Мухаммад ібн Ахмед ібн Мухаммад ібн Рушд{435} (минуло ціле століття, поки це довге ім'я дійшло до Аверроеса через Бенраїста та Авенриза, а також через Абен-Расада та Філіуса Росадіса) писав одинадцятий розділ свого твору "Тагафут-уль-Тагафут" ("Руйнація руйнації"), у якому стверджував, усупереч думці перського аскета Ґазалі, автора "Тагафут-уль-Фаласіфа" ("Спростування філософів"), що божество знає лише загальні закони всесвіту, ті, які мають стосунок до видів, а не до індивідів. Він писав з неквапною впевненістю, справа наліво; будуючи силогізми та споруджуючи довгі абзаци, він не переставав відчувати навколо себе втішну й прохолодну атмосферу благоденства, яка панувала в його затишному домі. Десь у самих надрах полудневої спеки ніжно туркотіли закохані голуби, з невидимого звідси патіо долинав плюскіт водограю, й Аверроес, чиї предки походили з арабських пустель, усім своїм тілом відчував живодайну присутність води. Нижче були сади, зрошувані городи; ще нижче – невтомний Гвадалквівір, а далі – улюблене місто Кордова, таке саме світле, як і Багдад або Каїр, і чимось подібне до складного й витонченого інструмента, а навкруг (це Аверроес теж відчував) лежала, простягаючись до обрію, земля Іспанії, на якій є не так багато речей, але кожна з них розташувалася там міцно й навіки.

Перо ковзало по аркушу, аргументи зчеплювались один з одним, аргументи незаперечні, але одна легка турбота трохи затьмарювала блаженний стан Аверроеса. Її причиною була не "Тагафут", праця досить

випадкова, а одна проблема філологічного характеру, пов'язана з монументальним творінням, яке мало виправдати земне буття Аверроеса, коментарем до Аристотеля. Цей грек, джерело всієї філософії, був посланий людям, щоб навчити їх усього, що можна знати; витлумачити його книжки, як улеми тлумачать Коран, було заповітною метою Аверроеса. Історія мало знає таких високих і патетичних поривів душі, як це прагнення арабського лікаря присвятити себе думкам людини, від якої його відокремлювали чотирнадцять століть; до суто внутрішніх труднощів слід додати те, що Аверроес, не знаючи ані сирійської, ані грецької мови, працював з перекладом перекладу. Напередодні два слова з неясним значенням зупинили його працю на самому початку "Поетики"{436}. Цими словами були "трагедія" і "комедія". Він уже зустрічався з ними кілька років тому в третій книзі "Риторики"; ніхто в світі ісламу не мав ніякого уявлення про те, що можуть ці слова означати. І марно гортав Аверроес сторінки трактатів Александра Афродисійського{437}, марно порівнював версії несторіанина Хунайна ібн Ісхака{438} та Абу Башар Мати. Ці два таємничі слова були рясно розкидані по всьому тексту "Поетики" – знехтувати їх було неможливо.

Аверроес відклав перо. Він сказав собі (без особливої віри), що часто те, чого ми шукаємо, поруч лежить, сховав рукопис "Тагафута" й підійшов до полиці, де вишикувалися, переписані перськими каліграфістами, численні томи "Могкама" сліпого Абенсіди. Смішно було навіть думати, що він уже не зазирав у ці томи, але його звабила ледача втіха ще раз погортати ці сторінки. Від цієї вченої розваги його відірвали звуки якоїсь пісеньки. Він подивився крізь заґратований балкон; унизу, у вузькому незамощеному дворику, гралися троє напівголих хлопчаків. Один з них стояв на плечах іншого й вочевидь наслідував муедзина; міцно заплющивши очі, він протяжно виспівував: "Немає Бога, крім Аллаха". Той, хто тримав його на плечах, нерухомо завмерши, правив за мінарет; третій хлоп'як колінкував у пилюці – він зображував вірних, які прийшли на молитву. Гра тривала недовго; усі-бо хотіли бути муедзином і ніхто – мінаретом або вірними. Аверроес слухав, як вони сперечаються між собою, розмовляючи на "грубому" діалекті, тобто первісною

іспанською мовою мусульманського простолюду півострова. Він відкрив "Кітаб уль айн"[252] Халіля{439} й з гордістю подумав, що в усій Кордові (а може, й у всьому Аль-Андалусі{440}) немає іншого примірника цього досконалого твору, який емір Якуб Аль-Мансур подарував йому в Танжері. Назва цього порту нагадала Аверроесові, що мандрівник Абулькасим Аль-Ашарі, який повернувся з Марокко, вечерятиме з ним сьогодні в домі Фараджа, знавця Корану. Абулькасим хвалився, що побував у королівствах імперії Сін (Китаю); його недоброзичливці, за тією дивною логікою, яку породжує ненависть, присягалися, що він ніколи не ступив на землю Китаю, і водночас звинувачували його в тому, що у храмах тієї країни він хулив Аллаха. Ця вечірка, безперечно, триватиме не менш як кілька годин, й Аверроес поквапився знову сісти за "Тагафут". Він працював до сутінків.

У домі Фараджа спочатку розмовляли про незрівнянні чесноти правителя, потім – про чесноти його брата; а коли товариство вийшло в сад, заговорили про троянди. Абулькасим, навіть не поглянувши на них, став запевняти, що немає троянд, кращих за ті, які прикрашають сади Андалусії. Фарадж не піддався на ці лестощі й зауважив, що вчений Ібн Кутайба{441} описує чудовий різновид вічнорозквітлої троянди, яка росте в садах Індостану й ясно-червоні пелюстки якої утворюють літери, що проголошують: "Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад пророк Його". Він додав, що Абулькасим, безперечно, бачив ці троянди. Абулькасим подивився на нього з тривогою. Якщо він відповість "так", то всі слушно вважатимуть його найнахабнішим і найбезсоромнішим брехуном; а якщо скаже "ні" – звинуватять у безбожництві. Він вирішив ухилитися від прямої відповіді й промурмотів, що Аллах володіє ключами від усіх таємниць і що немає в світі нічого ані зеленого, ані зів'ялого, що не було б записано в Його Книзі. Ці слова належать до однієї з перших сур Корану – їх зустріли шанобливим шепотінням. Гордий цією діалектичною перемогою, Абулькасим додав, що Аллах досконалий у всіх своїх твореннях і незбагненний. Тоді Аверроес зауважив, ніби вгадавши майбутні аргументи Г'юма, чия поява у світі тоді ще була в стадії вельми проблематичної ймовірності.

– Мені легше припустити, що помилився вчений Ібн Кутайба або переписувачі, аніж визнати, що земля народжує троянди, позначені символом віри.

– Істинно так. Це слова мудрі й правдиві, – сказав Абулькасим.

– Один мандрівник, – нагадав поет Абдальмалик, – розповідає про дерево, плоди якого – зелені птахи. Мені легше повірити йому, аніж у те, що існують троянди з літерами.

– Колір птахів, – сказав Аверроес, – либонь, полегшує чудо. Крім того, плоди й птахи належать до світу природи, а письмо – це мистецтво. Відстань від листя до птахів коротша, аніж від троянд до літер.

Хтось із гостей обурено заперечив, не погодившись із думкою, що письмо – це мистецтво, позаяк оригінал Корану – Матері Книг – передує Творінню й зберігається на Небі. Інший нагадав про Джахіза з Басри, який сказав, що Коран – це субстанція, яка може набувати форму людини й форму тварини, і це уявлення, як здається, узгоджується з думкою тих, хто вважає, що Коран має два обличчя. Фарадж заходився викладати ортодоксальну доктрину – і говорив довго. Коран, сказав він, – це один з атрибутів Аллаха, як і Його милосердя; він записується як книжка, декламується язиком, запам'ятовується в серці, й хоч його мова, знаки та письмо є творінням людей, але Коран неповторний і вічний. Аверроес, який тлумачив "Республіку"{442}, міг би сказати, що Матір Книг можна уподібнити до однієї з платонічних ідей, але вчасно помітив, що теологія – це тема, недоступна розумінню Абулькасима.

Інші, які теж це помітили, стали наполягати, щоб мандрівник розповів про якусь дивовижу. Тоді, як і тепер, світ був жорстокий; мандрувати ним могли люди відважні, але могли й негідники, що не зупинялися ні перед чим. Пам'ять Абулькасима була ніби дзеркалом його сором'язливості. Крім того, його просили розповісти про дивовижу,

а дивовижа – щось таке, чого не передаси іншим: місяць Бенгалії не схожий на місяць Ємену, хоч їх можна описати тими самими словами. Абулькасим завагався, потім заговорив.

– Той, хто буває під різними небесами і в різних місцях, – з велемовною врочистістю почав він, – бачить багато речей, що заслуговують на увагу. Розкажу вам про один випадок, про який я розповідав лише один раз, цареві турків. Це сталося в Сін Калані (Кантоні), там, де Річка Життя впадає в море.

Фарадж запитав у нього, за скільки ліг від цього міста розташований мур, який Іскандар Суль (Дворогий Александр Македонський) спорудив, щоб зупинити Ґоґа та Маґоґа.

– Між ними лежить пустеля, – сказав Абулькасим тоном мимовільної зверхності. – Сорок днів треба йти кафілі (караванові), щоб побачити його башти, і, кажуть, треба йти ще стільки ж, аби дістатись їх. У Сін Калані я не знав жодної людини, яка його бачила б або бачила людину, що її бачила.

Страх перед грандіозною нескінченністю, перед голим простором і голою матерією на мить охопив Аверроеса. Він подивився на симетричний сад і відчув себе старим, нікому не потрібним, нереальним. А Абулькасим провадив:

– Одного вечора купці-мусульмани із Сін Калана привели мене в пофарбований дерев'яний дім, у якому жило багато людей. Мені не так легко розповісти вам, яким був цей дім чи, власне, то був не дім, а одна велика зала з рядами закапелків або балконів, розташованих один над одним. У тих закапелках сиділи люди, які їли й пили; і те саме діялося на підлозі та на одній великій терасі. Люди, що були на тій терасі, били в барабани і грали на лютнях, крім п'ятнадцятьох або двадцятьох (усі в масках яскраво-червоного кольору), які молилися, співали та розмовляли. Вони мучилися в неволі, але в'язниці ніде не було видно;

скакали верхи, але обходилися без коней, билися на мечах, але ті мечі були з тростини; помирали й відразу ж підхоплювалися на ноги.

– Вчинки божевільних, – сказав Фарадж, – незбагненні для тих, хто при здоровому розумі.

– Вони не були божевільними, – мусив пояснювати Абулькасим. – Вони зображували якісь події – так мені сказав там один купець.

Ніхто нічого не зрозумів, ніхто, здавалося, й не намагався щось зрозуміти. Абулькасим, збентежений, перейшов від звичайної розповіді до несподіваних порівнянь і сміливих висновків. Він знову заговорив, допомагаючи собі руками:

– Уявімо собі, що хтось показує нам якісь події, замість розповідати про них. Скажімо, про тих п'ятьох ефесян, що надовго заснули. Ми бачимо, як вони приходять у печеру, ми бачимо, як вони моляться й засинають, ми бачимо, як вони сплять із розплющеними очима, ми бачимо, як вони ростуть уві сні, ми бачимо, як вони прокидаються через триста дев'ять років, бачимо, як дають купцеві стародавню монету, бачимо, як прокидаються в раю, бачимо, як прокидаються разом із собакою. Щось подібне до цього й показали нам того вечора люди на терасі.

– А вони розмовляли? – запитав Фарадж.

– Звичайно, розмовляли, – сказав Абулькасим, перетворюючись на апологета театральної вистави, яку ледве чи й пам'ятав і на якій добре знудився. – Розмовляли, і співали, і промовляли!

– У такому разі, – сказав Фарадж, – не треба було двадцятеро людей. Один балакун може розповісти що завгодно, хоч би якою плутаною була ця історія.

Усі погодилися з його думкою. Стали вихваляти переваги арабської мови, якою користується Аллах, коли розмовляє з ангелами; потім заговорили про арабську поезію. Абдальмалік, спочатку віддавши їй належне, назвав застарілими поетів, які, живучи в Дамаску або в Кордові, досі застосовують пасторальні образи та словник бедуїнів. Він сказав, що абсурдно, коли людина, перед очима в якої розливається Гвадалквівір, оспівує воду з колодязя. Він наголосив на необхідності оновити стародавні метафори; він сказав, що коли Зугайр{443} порівняв долю зі сліпим верблюдом, ця фігура могла вразити людей, але за п'ять віків захвату вона майже стерлася. Усі схвалили цю думку, яку чули вже багато разів і з багатьох уст. Аверроес мовчав. Нарешті він заговорив не так для інших, як для самого себе.

– Може, не так красномовно, але вдаючись до схожих аргументів, я колись теж захищав погляд, який сьогодні висловив Абдальмалік. В Александрії казали, що неспроможний грішити лише той, хто уже вчинив гріх і покаявся в ньому; додамо до цього, що для того, аби бути вільним від помилки, треба спершу її вчинити. Зугайр у "Муаллакат" говорить, що за вісімдесят років страждань і слави він не раз бачив, як доля навалюється на людей, як сліпий верблюд. Абдальмалік вважає, що цим образом уже нікого не можна здивувати. На це зауваження можна знайти чимало заперечень. По-перше, якби метою поезії було дивувати людей, її час вимірювався б не століттями, а годинами або й хвилинами. По-друге, славетний поет не стільки щось винаходить, як відкриває. Коли хвалять Ібн Шарафа{444} з Берхи, то кажуть, що тільки він міг уявити зорі, які падають із вранішнього неба, наче листя з дерев; якщо вони мають слушність, то цей образ нічого не вартий. Образ, який спроможна створити тільки одна людина, нікого не схвилює. На землі є безліч усіляких речей; і всяку можна порівняти з будь-якою іншою. Порівняння зірок з листям є не менш довільним, аніж якби ми порівнювали їх з рибами або птахами. Натомість немає такої людини, яка бодай би один раз не відчула, що доля могутня й тупа, що вона невинна й разом з тим по-нелюдському невблаганна. Виходячи з цієї думки, яка може бути скороминущою або невідчепною, але якої ніхто не зміг уникнути, й написано вірш Зугайра. І не можна сказати про це

краще, аніж він сказав. Крім того (і це, либонь, головне для моїх міркувань), час, який руйнує палаци, збагачує поезію. Вірш Зугайра, коли він склав його в Аравії, зіставив два образи – образ старого верблюда та образ долі; а коли ми читаємо його тепер, він також воскрешає для нас пам'ять про Зугайра, й ми можемо порівняти свої прикрості з прикростями цього давно мертвого араба. Раніше цей образ мав два виміри, а тепер він має їх чотири. Час розширює простір поезії, і я знаю такі вірші, що, як і музика, хвилюють завжди й усіх людей. Так, коли кілька років тому я тужив у Марракеші за Кордовою, мені приємно було повторювати вигук, з яким Абдуррахман звернувся в садах Русафи до африканської пальми:

І ти теж, о пальмо,

В цих садах – чужоземка…

Дивовижна властивість поезії! Слова, мовлені королем, який палко тужив за Сходом, утішали мене, висланого в Африку, в моєму смуткові за Іспанією.

Потім Аверроес заговорив про перших поетів, тих, які в Часи Темряви, до ісламу, вже сказали все, що могли, неосяжною мовою пустель. Стривожений – і небезпідставно – дріб'язковою образністю Ібн Шарафа, він сказав, що в Корані міститься вся поезія, й оголосив марнотою амбітне прагнення вдаватися до новацій. Інші слухали його з приємністю, оскільки він захищав давнину.

Муедзини вже скликали вірних на досвітню молитву, коли Аверроес повернувся у свою книгозбірню. (За цей час у гаремі чорноволосі рабині вже встигли познущатися з рабині рудоволосої, але він довідається про це тільки надвечір.) Щось допомогло йому відкрити смисл двох незрозумілих раніше слів. Твердим і акуратним каліграфічним почерком він додав до свого рукопису такі рядки: "Аристу (Аристотель) називає трагедією панегірики, а комедіями – сатири й анафеми. Чудових

трагедій і комедій ми знаходимо безліч на сторінках Корану та в священних текстах "Муаллакат"".

Він відчув, що хоче спати, й відчув, що трохи змерз. Він розмотав тюрбан і подивився в дзеркало з металу. Я не знаю, що там побачили його очі, бо жоден історик не описав, якими були риси його обличчя. Знаю тільки, що він зник раптово, наче спалений невідчутним спалахом блискавки, і що разом з ним зникли і дім, і невидимий водограй, і книжки, і рукописи, і голуби, і багато темноволосих рабинь, і перелякана рудоволоса рабиня, і Фарадж, і Абулькасим, і клумби троянд, і, мабуть, Гвадалквівір.

У цьому оповіданні я хотів би описати процес однієї поразки. Спершу я було подумав про того архієпископа Кентерберійського, який заповзявся довести, що Бог один; потім – про алхіміків, які шукали філософський камінь; потім – про тих, котрі хотіли винайти трисекцію кута та квадратуру круга. Але потім я подумав, що набагато поетичнішим є випадок з людиною, яка ставить перед собою мету, цілком досяжну для інших, але не для неї. Я згадав про Аверроеса, який, будучи ув'язненим у рамках ісламу, так і не зміг збагнути, що означають слова "трагедія" і "комедія". Я описав цей випадок; описуючи його, я почував те саме, що мав би почувати той бог, про якого згадує Бертон і який, захотівши створити бика, створив, проте, буйвола. Я відчув, що мій твір глузує з мене. Я відчув, що Аверроес, який прагне уявити драму, не маючи найменшого уявлення про театр, був не більш абсурдним, аніж я, коли я хотів уявити собі Аверроеса, не маючи іншого матеріалу, крім скупих описів Ренана{445}, Лейна та Асіна Паласіоса{446}. Вже дописуючи останню сторінку, я відчув, що моя оповідь віддзеркалює ту людину, якою я був, тоді як її писав, а щоб написати її, я мав бути тією людиною, а щоби бути тією людиною, я мав написати цю оповідь – і так до нескінченності. (У ту мить, коли я перестаю в нього вірити, "Аверроес" зникає.)

Загір

Присвячується Воллі Зендер

У Буенос-Айресі Загіром була звичайна монета вартістю в двадцять сентаво. На тій монеті, про яку далі йтиметься, рискою, що була нанесена лезом навахи, або складаного ножика, були підкреслені літери N і T і цифра 2; на лицьовій стороні був викарбуваний рік – 1929. (У Гуджараті в кінці вісімнадцятого сторіччя Загіром називали тигра; на Яві – сліпого з мечеті в Суракарта, в якого вірні кидали камінням; у Персії – астролябію, яку Надір-шах{447} звелів утопити в морі; у в'язницях Магді{448}, близько 1892 року, маленький компас, загорнутий у клапоть тюрбана, яким користувався Рудольф Карл фон Слатін{449}; в Кордовській мечеті, як стверджує Цотенберґ, одну мармурову жилку в одній із тисячі двохсот колон; у юдейському кварталі Тетуана{450} – дно колодязя.) Сьогодні тринадцяте листопада; а сьомого червня, вдосвіта, мені до рук потрапив Загір; тепер я вже не той, яким був раніше, але ще спроможний пригадати все, що тоді сталося, а може, навіть і розповісти про це. Поки що, хай навіть почасти, я залишаюся Борхесом.

Шостого червня померла Теоделіна Вільяр. Її портрети до 1930 року заповнювали сторінки світських журналів, і, мабуть, те, що їх було так багато, сприяло поширенню думки, що вона дуже гарна, хоча далеко не всі її фотографії незаперечно підтримували цю гіпотезу. А втім, Теоделіна Вільяр менше зважала на красу, аніж на досконалість. Гебреї та китайці опрацювали непорушні правила на всі випадки людського життя; у Мішні{451} ми читаємо, що після сутінків у суботу кравцеві не слід виходити на вулицю з голкою; у "Книзі церемоній"{452} написано, що гість мусить пити перший келих з поважним виразом, а другий – із шанобливим і радісним. Так само, але ще з більшою ретельністю дотримувалася всіляких життєвих правил та умовностей Теоделіна Вільяр. Немов прихильник конфуціанства або талмудизму, вона намагалася бути бездоганно коректною в кожному зі своїх учинків, і її зусилля були тим наполегливішими й тим більше заслуговували на повагу, що моральні правила її кредо не були вічними, а цілком залежали від примхливих забаганок Парижа або Голлівуду. Теоделіна

Вільяр з'являлася лише там, де годилося з'являтись, у належну годину, з належними атрибутами й належним виглядом, що вона давно знудилася всім цим, але ця знудженість, ці атрибути, цей час і ці місця дуже швидко виходили з моди, й тоді вони негайно перетворювалися (в устах Теодоліни Вільяр) на символи поганого смаку. Вона прагнула до Абсолюту, як і Флобер, але шукала цього Абсолюту в швидкоплинному. Її життя було зразково бездоганним, а проте її безперервно терзав внутрішній розпач. Вона вдавалася до постійних метаморфоз, ніби хотіла втекти від себе самої; і колір її волосся, і форми її зачіски безнастанно змінювалися. Змінювалися також її усмішка, шкіра обличчя, розріз очей. Після 1932 року вона стала докладати надзвичайних зусиль, аби бути худою, й домоглася свого… Війна примусила її замислитись. Як стежити за модою, якщо Париж окупований німцями? Один чужоземець, до якого вона завжди ставилася з упередженням, скористався з її довірливості й продав їй кілька капелюшків циліндричної форми; а через рік з'ясувалося, що таких ніколи не носили в Парижі, а отже, це не капелюшки, а казна-що, примітивні витвори чиєїсь украй невдалої фантазії. Та лихо ніколи не приходить одне; доктор Вільяр мусив переселитися на вулицю Араос, і портрет його дочки став прикрашати рекламу кремів та автомобілів. (Кремів, яких тепер вона потребувала багато, й автомобілів, що їх вона вже не мала!) Теодоліна знала, що не відстати від вимог свого мистецтва вона могла тільки з великими грішми, а тому воліла капітулювати й відійти в тінь. Крім того, її не приваблювала перспектива змагатися з нікчемними, пустими дівками. Похмура оселя на вулиці Араос видалася їй нестерпною, і шостого червня Теодоліна Вільяр припустилася непрощенної з погляду своїх принципів помилки – померла в самому осередді вкрай нефешенебельного Південного кварталу. Чи мушу я признаватися, що під впливом найщирішої з усіх аргентинських пристрастей, снобізму, я був закоханий у Теодоліну і що її смерть схвилювала мене до сліз? Мабуть, читач уже й сам про це здогадався.

Після смерті під дією розкладання обличчя мерця набуває своїх колишніх рис. На якомусь етапі цього процесу в ту ніч шостого червня, яка так мене схвилювала, Теодоліна Вільяр мовби в чудодійний спосіб

стала такою, якою вона була двадцять років тому; риси її обличчя набули того владного виразу, який надають гординя, гроші, молодість, свідомість того, що ти перебуваєш на самій вершині ієрархії, брак уяви, обмеженість, тупість. Я думав приблизно так: жоден із виразів цього обличчя, яке так мене хвилювало, не залишить у моїй пам'яті такого глибокого сліду, як цей; тож нехай він буде останнім, якщо зміг бути першим. І я покинув її там, застиглу між квітів, у той час як її обличчя за допомогою смерті робилося все зневажливішим. Була десь друга година ночі, коли я вийшов. На вулиці ряди низеньких, здебільшого одноповерхових будинків, які я й сподівався тут побачити, набули того абстрактного узагальненого вигляду, якого вони звичайно набувають уночі, коли темрява й тиша роблять їх іще простішими, ніж вони є. Я пішов собі, сп'янілий від майже імперсональної жалості. На розі вулиць Чилі й Такуарі я побачив відчинену крамничку. В тій крамничці, на моє лихо, троє чоловіків грали в карти.

У фігурі, яка називається оксиморон, до слова приєднується епітет, що начебто суперечить значенню цього слова; так, гностики говорили про темне світло; алхіміки – про чорне сонце. Повернутися з мого останнього візиту до Теоделіни Вільяр і випити каньї в брудній крамничці було для мене своєрідним оксимороном. Спокушало мене передусім те, що це було грубо й легко. (Та обставина, що тут грали в карти, побільшувала контраст.) Я попросив апельсинової каньї. На здачу мені дали Загір. Я подивився на нього й вийшов на вулицю – здається, мене починало тіпати, як у лихоманці. Я подумав про те, що немає такої монети, яка не була б символом безлічі тих монет, що виблискують в історії та в казках. Я згадав про обол, який платили Харонові за перевіз у царство мертвих; про обол, який просив Велісарій{453}; про тридцять Юдиних срібняків; про драхми куртизанки Лаїс; про старовинну монету, яку запропонував один із тих, що спали в Ефесі; про світлі монети чарівника з "Тисячі й однієї ночі", які потім перетворилися на паперові кружечки; про невичерпний динар Ісаака Лакедема{454}; про шістдесят тисяч срібних монет, по одній за кожен вірш епопеї, які Фірдоусі{455} повернув цареві, тому що вони не були золотими; про золоту унцію, яку Ахав{456} звелів прибити на щоглі; про флорин Леополда Блума{457},

що не повернувся до нього; про луїдор, який виказав поблизу Варенна Людовіка Шістнадцятого, позаяк саме він був викарбуваний на тому луїдорі. Наче уві сні думка про те, що всяка монета навіює такі незвичайні асоціації, видалася мені глибоко, хоч і непоясненно, важливою. Я йшов усе швидше й швидше через безлюдні вулиці та майдани. Втома примусила мене зупинитися на розі однієї з вулиць. Я побачив вичовгану залізну браму, а за нею – чорні й білі плити паперті церкви Непорочного Зачаття. Блукаючи містом, я зробив коло й був тепер за один квартал від тієї крамнички, в якій мені дали Загір.

Я повернув за ріг; темрява огортала дім, і я зрозумів, що крамничка замкнена. На вулиці Бельграно я сів у таксі. Спати зовсім не хотілося; перебуваючи в стані якогось дивного запаморочення, майже щасливий, я думав про те, що немає нічого менш матеріального, аніж гроші, адже кожна монета (скажімо, монета в двадцять сентаво) є насправді цілим розмаїттям варіантів майбутнього. "Гроші абстрактні, – повторив я подумки, – гроші – це те, що буде". Вони можуть стати пікніком на лоні природи або музикою Брамса, можуть перетворитися на мапу, на шахи, на чашку кави, на слова Епіктета{458}, які навчають зневажати золото; це Протей – ще мінливіший, аніж Протей з острова Фарос. Це час непередбачуваний, час Берґсона{459}, а не застиглий час ісламу або стоїків. Детерміністи заперечують, що у світі існує бодай одна окрема подія, тобто така, яка може відбутися сама по собі; монета ж символізує свободу нашої волі. (Я й гадки не мав, що всі ці думки снувалися з метою якось захиститися від Загіра й були першим виявом його демонічного впливу.) Я заснув посеред цих настирливих і невідчепних роздумів, і мені приснилося, що я – монети, які стереже грифон.

Наступного ранку я вирішив, що вчора був п'яний. І все ж вирішив позбутися монети, яка так мене турбувала. Я подивився на неї; на ній не було нічого особливого, крім кількох подряпин. Закопати її десь у саду або заховати в бібліотеці було б найпростіше, але я хотів опинитися поза її орбітою. Я волів розлучитися з нею. Того ранку я не пішов ані до церкви, ані на кладовище, натомість поїхав на метро до площі Конституції, а звідти – на Сан-Хуан і Боедо. Бездумно вийшов на станції

Уркіса й попрямував спочатку на захід, потім – на південь; умисне не обираючи дороги, кілька разів завертав за ріг і на одній з вулиць, що, як мені здалося, нічим не відрізнялася від інших, зайшов до першого-ліпшого шинку, попросив порцію каньї й розплатився Загіром. Вікна шинку були задимлені, а я ще й очі примружив; тому мені не вдалося розгледіти ані номери будинків, ані назву вулиці. Того вечора я прийняв таблетку вероналу й заснув спокійно.

До кінця червня я розважався тим, що писав фантастичну новелу. Я вставив у неї кілька загадкових перифраз (так замість слова "кров" говорилося "вода з меча", а замість слова "золото" – "лігво змія") і написав її від першої особи. Оповідач – аскет, який відмовився від спілкування з людьми й живе у глухому пустельному місці. (Назва того місця – Ґнітагейдр.) За чистоту душі та за невибагливе життя, яким він живе, багато людей вважають його ангелом; це, звичайно ж, прикре перебільшення, бо немає людини, вільної від гріха. Щоб не ходити далеко, він сам же таки відрубав голову своєму батькові; щоправда, той був знаменитим чарівником, який за допомогою своїх чарів заволодів величезним скарбом. Відлюдник присвятив своє життя тому, щоб уберегти цей скарб від безумної жадібності людей, – і вдень, і вночі він оберігає його. Та скоро – можливо, й занадто скоро – його пильній службі настане кінець. Зорі відкрили йому, що вже викуваний меч, який урве її навіки. (Ім'я того меча – Ґрам.) Усе більш і більш вишуканим стилем нахваляє він блиск і гнучкість свого тіла; то неуважно згадує про якусь луску, то каже, що скарб, який він охороняє, – це блискуче золото й червоні кільця. В кінці ми довідуємося, що аскет – це змій Фафнір, а скарб, на якому він лежить, – це скарб Нібелунґів. Поява Сіґурда уриває розповідь.

Я вже говорив, що праця над цією белібердою (в яку я, хизуючись своєю псевдоерудицією, встругнув кілька віршів із "Фантісмаля") дозволила мені забути про монету. Були ночі, коли, будучи цілком певним, що зможу її забути, я умисне силував себе згадати про неї. Немає сумніву, що з цим я вочевидь перестарався; почати ці розумові фокуси виявилося набагато легше, ніж закінчити їх. І марно повторював

я собі, що цей ненависний нікелевий кружечок нічим не відрізняється від інших, до нього подібних, які переходять із рук до рук, що їх безліч і всі вони однакові й безневинні. Під впливом цих висновків я спробував думати про якусь іншу монету, але не зміг. Пригадую також кілька експериментів з чилійськими монетами в п'ять та десять сентаво та з уругвайською монетою, що закінчилися повним провалом. Шістнадцятого липня я придбав англійський фунт стерлінгів; удень я на нього не дивився, але того ж таки вечора та ще кілька вечорів я довго роздивлявся його крізь лупу під світлом потужної електричної лампочки. Потім перемалював його олівцем на папір. Та ні його блиск, ні дракон, ні святий Георгій нічим мені не допомогли; я не зміг позбутися своєї невідчепної думки.

У серпні я вирішив проконсультуватися з психіатром. Я не став йому розповідати всю свою безглузду історію; сказав тільки, що мене мучить безсоння й переслідує видіння одного предмета; чи то монети, чи то жетона... А невдовзі мені пощастило відкопати в книгарні на вулиці Сарм'єнто примірник "Urkunden zur Geschichte der Zahirsage"[253] (Breslau, 1899) Юліуса Барлаха.

У тій книжці описувалася моя хвороба. В передмові говорилося, що автор поставив собі за мету "зібрати в одному томі зручного формату ін-октаво всі документальні свідчення, які мають стосунок до забобонів, пов'язаних із Загіром, включаючи чотири документи з архіву Габіхта{460} й оригінальний рукопис повідомлення Філіппа Медоуза Тейлора{461}". Віра в Загір ісламського походження і датується, як здається, вісімнадцятим сторіччям. (Бардах відкидає твердження, які Цотенберґ приписує Абульфіді{462}.) "Загір" арабською мовою означає "помітний", "видимий"; у такому своєму значенні він є одним з дев'яноста дев'яти імен Бога; простолюд у мусульманських землях так називає "створіння або речі, які мають жахливу властивість не забуватися й чий образ може довести людину до божевілля". Перше незаперечне свідчення належить персові Лутф Алі Азурові. У своїй ретельно опрацьованій енциклопедії, яка називається "Храм Вогню", цей поліграф і дервіш розповідає про те, що в одній зі шкіл Шираза{463}

була мідна астролябія, "виготовлена в такий спосіб, що той, хто подивиться на неї один раз, уже не зможе думати ні про що інше, й тому цар звелів, щоб її кинули в найглибшу морську глибінь, для того щоб люди не забували про всесвіт". Набагато детальнішим є повідомлення Медоуза Тейлора, який служив Нізамові Хайдарабадському й написав знаменитий роман "Confessions of a Thug"[254]. Десь у 1832 році Тейлор почув у передмістях Бхуджа незвичний вираз "Він дивився на Тигра" ("Verily he has looked on the Tiger") для позначення божевілля або святості людини. Йому пояснили, що йдеться про Тигра чарівного, який є погибеллю для всіх, хто його побачить, хай навіть здалеку, бо всі, хто на нього подивиться, потім думатимуть про нього до кінця своїх днів. Тейлорові сказали, що один із цих нещасливців утік у Місор, де намалював в одному з палаців тигра. Через кілька років Тейлор відвідав в'язниці цієї держави; в тюрмі Нітура правитель показав йому камеру, де на підлозі, на стінах і на склепінні стелі один мусульманський факір намалював (досить грубими кольорами, які час, перш ніж стерти, зробив витонченішими) щось на зразок нескінченного тигра. Цей тигр складався з багатьох тигрів, чиї тіла примхливо переплiталися; його перетинали тигри, він був посмугований тиграми, на ньому були також зображені моря, Гімалаї та війська, що теж здавалися іншими тиграми. Цей маляр помер багато років тому в цій же таки камері; він походив із Сінду{464}, а може, з Гуджарату, і його первісним наміром було намалювати карту світу. Сліди від цього наміру залишилися в страхітливому зображенні. Тейлор розповів про все це Мухаммадові Аль-Йємені з Форт-Вільяма. Той чоловік сказав йому, що немає у світі такої істоти, яка не піддалася б магічному впливу Zaheer[255], але що Всемилосердний не дозволяє, аби Загіром були водночас дві речі, бо тільки одна може цілком підкорити собі людський натовп. А ще він сказав, що Загір є завжди й що в часи Невігластва ним був ідол на ім'я Яук, а потім один пророк із Хорасану, який носив покривало, розшите камінцями, або золоту маску[256]. А ще він сказав, що шляхи Аллаха недовідомі.

Я читав і перечитував трактат Барлаха. Мені зараз важко збагнути, якими були тоді мої почуття; пригадую тільки, який мене опанував

розпач, коли я зрозумів, що немає мені порятунку, пригадую і дивне відчуття полегкості на думку, що не я винен у своєму нещасті, і заздрість до тих людей, чий Загір був не монетою, а мармуровою прожилкою або тигром. Як то легко не думати про тигра, міркував я. Пам'ятаю також незбагненну тривогу, з якою я прочитав ці рядки: "Один із коментаторів книжки "Ґулшан і Раз" стверджує, що той, хто бачив Загір, скоро побачить і Троянду, й наводить як доказ вірш із "Асрар Нама" ("Книги про речі незнані") Аттара: "Загір – це тінь від Троянди й розрив Покривала".

Тієї ночі, коли тіло Теоделіни лежало в труні, мене здивувала відсутність серед присутніх сеньйори Абаскаль, її меншої сестри. У жовтні одна з її подруг сказала мені:

– Сердешна Хуліта, вона стала поводитися так дивно, що її поклали в лікарню Босха. Мабуть, санітарки мають з нею чимало мороки, адже доводиться годувати її з ложечки. Кажуть, вона не розлучається з якоюсь монетою, достоту як і шофер Морени Сакман.

Час, який приглушує спогади, думки про Загір, навпаки, розбуркує. Спочатку в мене перед очима маячив лише лицьовий бік монети, потім – зворотний; тепер я бачу водночас її обидві сторони. Причому це відбувається не так, ніби Загір прозорий, бо обидві картинки не накладаються одна на одну; це радше виглядає так, ніби зір у мене сферичний і Загір перебуває в самому центрі цієї сфери. Все, що не є Загіром, до мене доходить мовби просіяне крізь сито і здається дуже далеким: зневажливий вираз обличчя Теодоліни, фізичний біль. Теннісон сказав, що, якби ми могли зрозуміти бодай одну квітку, ми знали б, хто ми такі і яким є світ. Мабуть, він хотів цим сказати, що немає події, хоч би якою незначущою вона здавалась, яка не містила б у собі історію всього світу і її нескінченний ланцюг наслідків і причин. Мабуть, він хотів сказати, що видимий світ постає перед нами в кожному зі своїх виявів, так само як воля, згідно з думкою Шопенгауера, виражає себе повністю в кожному суб'єкті. Кабалісти вважали, що людина – це мікрокосм,

символічне дзеркало всесвіту; а на думку Теннісона, геть усе є таким дзеркалом. Усе, навіть цей нестерпний Загір.

Десь до 1948 року доля Хулії, певно, спостигне й мене. Мене муситимуть годувати з ложечки й одягати, і я не знатиму, коли буде вечір, а коли ранок, не знатиму, хто такий Борхес і ким він був. Назвати таке майбутнє жахливим навряд чи можна, адже жодна з цих обставин мене вже не хвилюватиме. Зрештою, хіба болить тому чоловікові, якому під наркозом розколюють череп? На той час я вже не сприйматиму світу, я сприйматиму тільки Загір. Як нас навчає доктрина ідеалізму, "жити" й "марити" є точними синонімами; тобто я від тисячі видимостей перейду до одної; зі складного сну у сон дуже простий. Іншим примариться, що я збожеволів, а мені маритиметься один Загір. А коли всі люди на світі день і ніч думатимуть лише про Загір, то що буде сном, а що дійсністю – світ чи Загір?

У безлюдні години ночі я ще можу блукати вулицями. Світанок здебільшого застає мене на лавці на майдані Ґарай, де я думаю (прагну думати) про той фрагмент із "Асрар Нама", де говориться, що Загір – це тінь Троянди та розрив Покривала. Я пов'язую це твердження з таким повідомленням: "Щоб розчинитися в Богові, суффіти повторюють своє власне ім'я або дев'яносто дев'ять імен Бога доти, доки вони перестають щось означати для них", – і прагну піти цією ж таки стежкою. Може, я зрештою розтрачу Загір, так багато думаючи про нього, а може, за цією монетою і є Бог.

Письмена Бога

Присвячується Емі Ріссо Платеро

Моя кам'яна темниця глибока; її форма – майже досконала напівсфера, причому підлога – теж кам'яна – трохи менша за її найбільше коло, й тому напівкругла камера здається ще більш гнітючою і якоюсь ніби неозорою. Стіна ділить цю напівсферу на дві половини;

вона хоч і висока, проте не торкається найвищої стелі склепіння. По один бік цієї внутрішньої стіни перебуваю я, Тсінакан{465}, маг піраміди Кахолома{466}, яку спалив Педро де Альварадо{467}; по другий бік – ягуар, який рівними й нечутними кроками міряє час і простір своєї кам'яної клітки. На рівні підлоги в центральній стіні пробите заґратоване вікно. В час без тіні (ополудні) вгорі відчиняється ляда, й тюремник через скрипучий залізний блок спускає нам на кінці мотузки глеки з водою та по шматку м'яса. Світло проникає в підземелля, й у ці хвилини я можу бачити ягуара.

Я вже втратив лік рокам, протягом яких я лежу в темряві; колись я був молодий і міг ходити по цій камері, а тепер тільки лежу в тій позі, в якій мене забере смерть, і жду кінця, який приготували для мене боги. Колись довгим крем'яним ножем я розтинав груди людям, що їх приносили в жертву, а тепер, без допомоги магічних заклять, не зміг би навіть зіп'ястися на ноги.

Напередодні спалення піраміди люди, які зійшли з високих коней, катували мене розжареним залізом, вимагаючи, щоб я показав їм місце, де сховано скарб. У мене на очах вони повалили ідола мого Бога, але Він мене не покинув і допоміг мені зберегти мовчанку під тортурами. Мене шмагали, ламали, калічили, а потім я отямився в цій темниці, звідки вже мені не вийти живим до кінця моїх днів.

Спонукуваний необхідністю щось робити, чимось заповнювати свій час, я почав пригадувати у своєму непроглядному мороці все, що знав. Я провів безліч ночей у спробах відновити в пам'яті розташування та кількість кам'яних змій або вигляд лікувального дерева. Так мені пощастило зупинити плин років, знову заволодіти тим, що мені належало. Однієї ночі я відчув, що наближаюся до дуже важливого спогаду; так мандрівник, іще не побачивши моря, вже відчуває шум його хвиль у себе в крові. Через кілька годин цей спогад став прояснюватися – це був один із переказів, пов'язаних з Богом. Передбачаючи, що в кінці часів настане велике лихоліття, він написав у перший день Творіння магічну формулу, призначену відвернути це лихоліття. Він написав її в

такий спосіб, щоб вона змогла дійти до найдальших поколінь і щоб її не стерла ніяка випадковість. Ніхто не знає, де саме і якими письменами він її накреслив, але нам відомо, що вона таємно десь зберігається і рано чи пізно обранець її прочитає. Я подумав, що ми тепер перебуваємо як ніколи близько до кінця часів і що моя доля – доля останнього жерця Бога – можливо, надасть мені привілей віднайти й прочитати божественну формулу. Той факт, що я перебував у темниці, не відібрав у мене цієї надії; можливо, я вже тисячі разів бачив цей напис у Кахоломі, й тепер мені лишається тільки пригадати й розшифрувати його.

Ця думка мене підбадьорила, а потім у мене аж голова пішла обертом. Адже на землі існує безліч стародавніх форм, форм незмінних і вічних, і будь-яка з них могла бути тим символом, який я хотів знайти. Словом Божим може бути і пасмо гір, і річка, й імперія, і розташування небесних світил. Але впродовж віків гори руйнуються, річка безліч разів змінює своє русло, імперії виникають і розпадаються, та й обриси небесних сузір'їв не залишаються недоторканими. Навіть склепіння небесне не уникає змін. І гора й зірка – це індивіди, а індивіди смертні. Й тоді, в пошуках чогось стійкішого, я звернувся до речей вразливіших. Я подумав про генерації хлібних злаків, трав, птахів і людей. Можливо навіть, що на моєму обличчі записана магічна формула, можливо, я сам – мета мого пошуку. Отак я напружено міркував, коли пригадав зненацька, що ягуар – один з атрибутів Бога.

І тоді моя душа сповнилася глибоким священним захватом. Я уявив собі перший ранок часів, уявив, як мій Бог пише своє послання на живій шкурі ягуарів, які до кінця віків спарюватимуться й даватимуть нащадків у печерах, тростинових хащах і на островах, аби донести це послання до останніх людей. Я уявив собі цю котячу мережу, цей лабіринт величезних плямистих котів, які наводять жах на луки й табуни, щоб зберегти священний малюнок. У камері за стіною перебував ягуар; у його сусідстві я побачив підтвердження свого здогаду і таємну ласку божества.

Я присвятив чимало років тому, щоб вивчити розташування і форму плям. Кожен сліпий день дарував мені якийсь момент світла, і тоді я бачив чорні знаки на жовтій шкурі. Там були цятки, були поперечні смуги на внутрішній стороні лап, були кільця, які повторювалися; можливо, це була одна й та сама літера або одне й те саме слово. Чимало з них були обведені червоною облямівкою.

Я не стану розповідати про те, якою тяжкою була для мене ця праця. Не один раз я впадав у розпач і кричав у стелю, що неможливо розшифрувати цей текст. Але поступово конкретна загадка, яку я намагався розгадати, стала цікавити мене менше, аніж загальна загадка Божого застереження. "Якого типу висловлювання, – запитував я себе, – сконструює абсолютний розум?" Я подумав, що навіть у людських мовах немає такого слова чи фрази, які не віддзеркалювали б цілий усесвіт; сказати "ягуар" – це згадати про всіх ягуарів, які його породили, про пожертих ним оленів і черепах, про траву, якою годувалися олені, про землю, на якій виросла ця трава, про небо, що дає землі світло. Я подумав, що в мові Бога кожне слово має виражати це нескінченне зчеплення речей і подій, і то не в прихованій формі, а в очевидній, і не по черзі, а водночас і відразу. З плином часу саме уявлення про Божий вислів стало здаватися мені дитячим або блюзнірським. Бог, думалося мені, може сказати лише одне слово, і в цьому слові буде повнота. Жоден вимовлений ним звук не може означати менше, ніж усесвіт, або менше, аніж час у всій його протяжності. Всього лише тінями та жалюгідними подобами цього звуку, який дорівнює мові й усьому, що вона в собі вміщує, є амбітні й нікчемні людські слова, такі як "усе", "світ", "усесвіт".

Одного дня або однієї ночі – яка могла бути відмінність між моїми днями й моїми ночами? – мені наснилося, що на підлозі моєї в'язниці з'явилася піщинка. Я не звернув на неї уваги й знову поринув у сон; мені наснилося, що я прокинувся й що на підлозі були вже дві піщинки. Я знову заснув, і мені приснилося, що піщинок уже три. Так вони множилися, поки заповнили собою всю камеру, і я став задихатися під цією кучугурою піску, я зрозумів, що бачу сон, і надзвичайним зусиллям

волі прокинувся. Але моє пробудження було марним; кучугура піску все ще мене душила. І тоді я почув голос, який мені сказав: "Ти прокинувся не в яву, а у свій попередній сон. Цей сон міститься в іншому сні – і так до нескінченності, яка дорівнює кількості піщинок у камері. Шлях, який тобі треба пройти, надто довгий, і ти помреш, перш ніж насправді прокинешся".

Я відчув, що мені кінець. Пісок набився мені в рот, але я закричав: "Пісок, який мені приснився, не може вбити мене, і немає таких снів, що містяться в іншому сні!" Мене розбудило світло. У темряві наді мною утворився світляний круг, і я побачив обличчя й руки тюремника, блок, мотузку, м'ясо й глечики.

Людина з часом зливається зі своєю долею, набуває тієї самої форми, що й її обставини. Я був не тільки тим, хто відгадує Божу заповідь, не тільки месником та жерцем Бога, а й – насамперед – в'язнем. З неозорого лабіринту снів я повернувся у свою в'язницю, наче в рідний дім. І благословив її сирість, її ягуара, благословив світляне коло, благословив своє зболене тіло, благословив темряву й камінь.

І тоді сталося те, чого я не можу ані забути, ані передати словами. Сталося моє злиття з божеством, з усесвітом (якщо ці слова відрізняються своїм значенням). Екстаз не повторює своїх символів; є люди, які бачили Бога у зблисках світла, інші – на вістрі меча, ще інші – на пелюстках троянди. Я ж побачив високе Колесо, яке не було ані в мене перед очима, ані позад мене, ані з боків, а було воно повсюди – і водночас. Це Колесо було з води, але також із вогню, і було воно (хоча я бачив його обід) нескінченним. Переплетені між собою, його утворювали всі речі, які будуть, які є і які були, і я був одним із волоконець цієї всюдисущої матерії, а Педро Альварадо, який мене катував, був іншим її волоконцем. Тут були всі причини й усі наслідки, й мені досить було побачити це колесо, щоб зрозуміти все, всю нескінченність. О щастя розуміти, яке є більшим за щастя уявляти або відчувати! Я побачив усесвіт і побачив його найсокровенніші накреслення. Побачив першопочаток часів, про який говориться в Книзі Спільного. Побачив

гори, які постають із води, побачив перших людей із дерева, побачив глечики, які повстали проти людей, побачив собак, які обгризали їм обличчя. Побачив безликого Бога, який стояв за богами. Побачив нескінченні діяння, які зливалися в одне блаженство, й, зрозумівши все це, почав також розуміти й письмена ягуара.

Це була формула з чотирнадцяти незв'язних (які здавалися мені незв'язними) слів, і мені досить було проказати їх уголос, щоб зробитися всемогутнім. Мені досить було проказати їх, аби зникла ця кам'яна в'язниця, щоб день увійшов у мою ніч, аби я знову став молодим, щоб я став безсмертним, щоб ягуар розтерзав Альварадо, щоб занурити святий ніж в іспанські груди, аби відбудувати піраміду, аби відбудувати імперію. Якихось сорок складів, чотирнадцять слів, і я, Тсінакан, пануватиму над країною, над якою панував Монтесума. Але я знаю, що ніколи не прокажу цих слів, бо я вже не пам'ятаю про Тсінакана.

І хай помре зі мною таємниця, накреслена на шкурах ягуарів. Той, хто проник своїм поглядом у всесвіт, той, хто бачив полум'яні накреслення всесвіту, не може думати про якусь одну людину, про її дріб'язкові прикрості або невдачі, хай він навіть і є тією самою людиною. Точніше, він був тією самою людиною, а тепер йому до цього байдужісінько. Яке йому діло до того іншого, до народу того іншого, якщо він сам – тепер ніхто. Ось чому я не проказую божественну формулу, ось чому я дозволяю бігти над собою вервечці днів, лежачи в непроглядній темряві.

Абенхакан ель Богарі, який загинув у своєму лабіринті

…їх можна порівняти з павуком, що будує дім.

Коран, XXIX, 40

– Ось тут, – сказав Данрейвен і широким жестом руки, який не виключав навіть захованих за хмарами зірок, обвів чорну рівнину, море

та величну й занедбану будівлю, яка нагадувала стару покинуту стайню, – лежить земля моїх предків.

Анвін, його товариш, витяг із рота люльку й видав кілька стриманих і схвальних звуків. Був перший вечір літа 1914 року; переситившись світом, у якому не було ніяких ознак небезпеки, що зробила б їхнє життя змістовнішим, друзі втішалися самотою в цьому закутні Корнволла{468}. Данрейвен плекав чорну борідку й був відомий як автор величної епопеї, в якій його сучасники майже не могли знайти віршованого розміру, а сюжет якої, певно, ще не відкрився навіть самому автору; Анвін опублікував дослідження про теорему, доведення якої Ферма{469} не записав на берегах сторінки з Діофантового{470} трактату. Обидва – чи є потреба про це казати? – були молоді, нерозважливі та гарячі.

– Минуло майже чверть століття, – сказав Данрейвен, – як Абенхакан ель Богарі, вождь або цар не знаю якого племені нілотів, загинув у центральній кімнаті цього будинку від руки свого брата в перших Саїда. Але досі обставини його смерті залишаються нез'ясованими.

Анвін слухняно поцікавився чому.

– З кількох причин, – була відповідь. – По-перше, цей будинок – лабіринт. По-друге, його охороняли раб і лев. По-третє, кудись пропав захований скарб. По-четверте, убивця був мертвий, коли сталося вбивство. По-п'яте…

Анвін урвав його, знуджено стенувши плечима:

– Не нагромаджуй таємниці, – сказав він. – Усе завжди відбувається дуже просто. Згадай про вкраденого листа По, згадай про замкнену кімнату Занґвілла.

– Або дуже складно, – відповів Данрейвен. – Згадай про всесвіт.

Піднявшись на піщаний пагорб, вони підійшли до лабіринту. Зблизька він видався їм прямою і майже нескінченною стіною з непобіленої цегли, ледь вищою за людський зріст. Данрейвен сказав, що дім круглий, але площа його така велика, що кривизни не помітно. Анвін згадав про Миколая Кузанського{471}, для якого всяка пряма лінія була нескінченним колом… Близько півночі вони знайшли напівзруйновані двері, які виходили в глухі сіни, де, здавалося, зачаїлася небезпека. Данрейвен сказав, що всередині дому багато перехрещень, але якщо йти, весь час звертаючи ліворуч, то менш як за годину вони прийдуть у центр цієї мережі. Анвін погодився піти з ним. Їхні обережні кроки відлунювали на кам'яній підлозі; коридор розділився на два інші, вужчі. Здавалося, будинок хоче їх задушити, дах нависав дуже низько. Їм довелося йти один за одним, у непроглядній пітьмі. Анвін ішов попереду, його рука, чіпляючись за нерівності та виступи, ковзала по невидимій стіні. Отак повільно посуваючись у темряві вперед, Анвін почув із уст свого друга історію смерті Абенхакана.

– Чи не найдавніший мій спогад, – почав розповідати Данрейвен, – це Абенхакан ель Богарі в порту Пентріта. Його супроводжували чорний чоловік і лев; звичайно ж, то був перший негр і перший лев, яких побачили мої очі, якщо не брати до уваги гравюр зі Святого Письма. Я був тоді малим хлопцем, проте хижий звір кольору сонця та чоловік кольору ночі не так мене вразили, як Абенхакан. Він здався мені дуже високим; це був чоловік із оливковою шкірою, з чорними, примруженими очима, з нахабним носом, товстими губами, з пофарбованою шафраном бородою, могутніми грудьми, впевненою і нечутною ходою. Вдома я сказав: "До нас приплив на кораблі цар". Згодом, коли вже почали працювати мулярі, я розширив цей титул і став називати його царем Вавилонським.

Звістка про те, що чужоземець збирається оселитись у Пентріті, була сприйнята прихильно; але розміри та форма його будинку викликали подив і мало не скандал. Здавалося незбагненним, що дім може мати лише одну кімнату й безліч коридорів. "Такі будинки бувають у мавpів, але не в християн", – казали люди. Наш пастор, містер Олбі,

людина дивовижної начитаності, десь розкопав історію царя, покараного Богом за те, що спорудив лабіринт, і розповів її з кафедри. У понеділок Бенхакан навідав пастора у нього вдома; про обставини тієї короткої зустрічі тоді ніхто нічого не знав, але жодна наступна проповідь не торкалася людської гордині, й мавр зміг найняти мулярів. Через кілька років, коли Абенхакан загинув, Олбі повідомив представників влади про зміст тієї розмови.

Абенхакан, не сідаючи, сказав йому приблизно такі слова: "Ніхто не може осуджувати мене за те, що я роблю. Гріхи, скоєні мною, такі тяжкі, що, нехай би я навіть сотні років повторював Найсвятіше Ім'я Бога, я не зміг би спокутувати бодай один із них. Гріхи, скоєні мною, такі тяжкі, що, нехай би навіть я зараз убив когось своїми руками, це не зробило б тяжчими ті муки, які готує для мене Найвище Правосуддя. Моє ім'я відоме повсюди: я Абенхакан ель Богарі, і я незламною рукою владарював над племенами пустелі. Протягом багатьох років я безсоромно їх грабував, за допомогою свого брата в перших Саїда, але Бог почув, як вони стогнуть, і дозволив їм повстати. Моїх людей було повбивано, а я зумів утекти зі скарбом, нагромадженим за роки мого царювання. Саїд привів мене до гробниці святого, що була біля підніжжя кам'яної гори. Я наказав своєму рабові, щоб він стежив за ликом пустелі, а ми з Саїдом поснули, геть виснажені. Тієї ночі мені наснилося, що мене обплутав клубок змій. Я прокинувся, охоплений моторошним жахом. Світало. Поруч мене спав Саїд. Доторк павутини до моєї шкіри став причиною мого жаского сну. Мені стало прикро, що Саїд, який був боягузом, спить так спокійно. Я подумав, що скарб не безкінечний, і він може зажадати свою частку. В мене за поясом був кинджал зі срібним руків'ям; я оголив його й угородив Саїдові в горло. В агонії він пробелькотів кілька слів, яких я не зміг розчути. Я подивився на нього; він був мертвий, але, боячись, щоб він не підвівся, я звелів рабові, щоб він розбив йому каменем голову. Після цього ми довго блукали під спекотним небом пустелі й нарешті побачили на обрії море. Його води борознили великі кораблі. Я подумав, що мрець не зможе перетнути водний простір, і вирішив шукати собі притулку в далеких краях. Першої ж ночі, після того як ми вийшли в море, мені наснилося, що я вбиваю

Саїда. Все повторилось, але тепер я зміг розчути його слова. Він сказав: "Як оце тепер ти вбиваєш мене, я вб'ю тебе, хоч би де ти був". Я заприсягся не дати йому здійснити свою погрозу й вирішив заховатися в самому центрі лабіринту, щоб привид там заблукав".

По цих словах Абенхакан пішов. Олбі спершу був подумав, що мавр з'їхав з глузду і що абсурдний лабіринт був символом і явним свідченням його божевілля. Потім він подумав, що такий висновок збігається з химерною конструкцією будівлі та з екстравагантною розповіддю, проте суперечить тому враженню сильної і впевненої в собі людини, яке залишав Абенхакан. Можливо, такі історії є звичайними в єгипетських пісках, можливо, такі дивовижі (як і дракони Плінія) пов'язані не так з індивідуальними особливостями тієї чи тієї окремо взятої людини, як із загальними характеристиками культури... В Лондоні Олбі переглянув давні номери "Таймса" й переконався в істинності розповіді про повстання та про наступне повалення з трону Богарі, що втік зі своїм візирем, який мав славу боягуза.

Як тільки мулярі завершили роботу, Абенхакан оселився в центрі свого лабіринту. В селищі більше його не бачили. Іноді Олбі зі страхом думав, що Саїд уже дістався до нього і знищив його. Ночами вітер доносив до нас рики лева, й вівці в оборах тиснулись одна до одної, тремтячи від предковічного страху.

У маленькій гавані кидали якір кораблі, які йшли зі східних портів у Кардифф або Брістоль. Раб спускався від лабіринту, який був тоді не рожевим, а яскраво-червоним, перемовлявся африканською говіркою з матросами і, здавалося, шукав серед тих людей привид візира. Ходили чутки, що ці судна перевозять контрабанду, і якщо вони могли вантажити на борт спиртні напої та слонову кістку, то чом би їм не перевозити й тіні померлих?

Через три роки після побудови лабіринту стала на якір біля підніжжя пагорбів "Троянда Шарона". Я не був серед тих, хто бачив цей вітрильник, і, можливо, його образ навіяли мені забуті літографії

морських битв біля Абукіра{472} або Трафальґара{473}, але я уявляю його собі як одне з тих досконало збудованих суден, які здаються справою рук не так корабела, як столяра, і навіть не так столяра, як столяра-червонодеревця. Він був (якщо не в реальності, то в моїй уяві) блискучий, темний, мовчазний і швидкохідний, а його команда складалася з арабів і малайців.

Корабель кинув якір удосвіта одного із днів жовтня. А коли почало смеркатись, Абенхакан прибіг у дім Олбі. Він був схвильований та нажаханий і ледве спромігся пробелькотіти, що Саїд уже проник до лабіринту і що раб і лев загинули. Він усерйоз запитав, чи влада зможе захистити його. Та не встиг Олбі щось відповісти, як він пішов, наче гнаний тим самим жахом, який привів його в цей дім, – пішов удруге й востаннє. Олбі, залишившись сам-один у своїй бібліотеці, вражено подумав, що цей наполоханий чоловік залізною рукою правив у Судані відважними й войовничими племенами й добре знає, що таке битва і як треба вбивати. Наступного дня він побачив, що вітрильник уже відплив – курсом на Суакін у Червоному морі, як з'ясувалося згодом. Він подумав, що його обов'язок – переконатися в смерті раба, й пішов до лабіринту. Схвильована розповідь Богарі видалася йому фантастичною, але за одним із поворотів коридора він натрапив на лева, і лев був мертвий, а за іншим – на раба, також мертвого, а в центральній кімнаті знайшов і самого Абенхакана ель Богарі з розбитою головою. Біля його ніг лежала скринька, інкрустована перламутром; хтось зламав замок і не залишив у ній жодної монети.

Заключні фрази, прикрашені риторичними паузами, явно претендували на красномовність. Анвін здогадався, що Данрейвен виголошував їх багато разів з однаковим пафосом і так само не досягав жаданого успіху. Він запитав, удаючи зацікавленість:

– А як загинули лев і раб?

Не міняючи тону, Данрейвен відповів з похмурою втіхою:

– У них також були розбиті голови.

До шарудіння кроків додався шурхіт дощу. Анвін подумав про те, що їм доведеться заночувати в лабіринті, в його центральній кімнаті, де відбулася головна подія з розповіді Данрейвена, і що в спогадах ця велика незручність сприйматиметься як пригода. Він мовчав. Данрейвен не зміг утриматися й запитав тоном людини, яка вимагає сплатити борг:

– Хіба можна якось пояснити цю історію?

Анвін відповів йому, ніби міркуючи вголос:

– Я не знаю, чи можна її пояснити, чи ні. Але знаю, що це брехня.

Данрейвен вилаявсь і послався на старшого сина пастора (Олбі теж, здається, вже помер) та на всіх жителів Пентріта. Анвін, не менш здивований, ніж Данрейвен, попросив вибачення. Час у темряві тягся дуже повільно; двоє приятелів почали вже боятися, що заблукали, і були дуже стомлені, коли слабке світло, що пробилося згори, дозволило їм побачити перші приступки вузеньких сходів. Вони піднялися ними й опинилися в занедбаній і зруйнованій круглій кімнаті. Дві речі збереглися тут, які могли свідчити про страх злощасного царя: вузьке вікно, з якого видно було рівнину й море, та ляда під вигином сходів, що відкривалася в підземелля. Кімната хоч і була простора, але мала в собі щось від тюремної камери.

Не так через дощ, як для того, аби потім було що згадати та розповісти, двоє друзів перебули ніч у лабіринті. Математик спав спокійно; але поет ніяк не міг заснути, переслідуваний рядками, які йому самому здавалися примітивними:

Faceless the sultry and overpowering lion,

Faceless the stricken slave, faceless the king[257].

Анвін спочатку був переконаний, що історія смерті Абенхакана ель Богарі не зацікавила його, але прокинувся з відчуттям, що розгадав її таємницю. Весь той день він був небалакучий і замкнутий, прикладаючи подію до події, а днів через три чи чотири домовився зустрітися з Данрейвеном в одній з лондонських пивниць і сказав йому приблизно такі слова:

– У Корнволлі я сказав, що історія, яку я почув од тебе, – брехлива. Події справді були або могли бути такими, але розказані так, як ти їх розказав, ставали очевидною брехнею. Я почну з брехні найбільшої – брехні про неймовірний лабіринт. Якщо людина чогось боїться, вона не ховається в лабіринті. І не споруджує собі лабіринт на найвищому пагорбі узбережжя, червоний лабіринт, який можна бачити далеко з моря. Немає потреби споруджувати лабіринт, адже всесвіт – це найзаплутаніший лабіринт з усіх можливих. Для того, хто справді хоче сховатися, Лондон є набагато кращим лабіринтом, аніж горішня кімната, до якої ведуть усі коридори будинку. Твереза думка, яку я тобі оце виклав, навідала мене, коли ми слухали, як ляпотить дощ по даху лабіринту, й чекали сну; натхнений і підбадьорений нею, я вирішив забути твою нісенітницю й подумати про щось осмислене.

– Про теорію множин, наприклад, або про четвертий вимір, – зауважив Данрейвен.

– Ні, – серйозно заперечив Анвін. – Я тоді подумав про критський лабіринт. Про лабіринт, центром якого була людина з головою бика.

Данрейвен, який прочитав багато детективних романів, дотримувався думки, що розгадка таємниці – це завжди щось нижче за саму таємницю. Таємниця торкається надприродного й навіть божественного, а її розгадка – фокус. Він сказав, щоб відсунути неминуче:

– З головою бика Мінотавра зображують у скульптурі та на медалях. А Данте, наприклад, уявляв його з тілом бика й головою людини.

– Ця версія мені теж підходить, – сказав Анвін. – Головне – що страхітливість оселі має відповідати страхітливості її мешканця. Мінотавр виправдовує з лишком існування лабіринту. Але ніхто не скаже цього про погрозу, яку хтось одержує уві сні. Коли я згадав про Мінотавра (згадка фатальна в тому випадку, якщо ти потрапив у лабіринт), проблема в принципі знайшла своє розв'язання. Проте, признаюся тобі, я не відразу зрозумів, що цей стародавній образ був ключем до її розв'язання, отож треба було, щоб у твоїй розповіді з'явився точніший символ – павутина.

– Павутина? – перепитав спантеличений Данрейвен.

– Атож. Мене аж ніяк не здивувало, що павутина (а я маю на увазі павутину в її універсальній формі, а саме, павутину Платона) підказала вбивці (бо вбивця був), як скоїти свій злочин. Пригадай, що Богарі в гробниці побачив уві сні клубок змій, а прокинувшись, відкрив, що цей сон навіяла йому павутина. Повернімося до тієї ночі, в яку Абенхаканові приснився зміїний клубок. Цар, скинутий з престолу, його візир і раб утікають через пустелю зі скарбом. Вони знаходять собі тимчасовий притулок у гробниці. Засинає візир, про якого ми знаємо, що він боягуз, і не може заснути цар, про якого нам відомо, що він людина хоробра. Цар, аби не ділити скарб з візирем, убиває його ударом ножа; однієї з наступних ночей тінь убитого погрожує йому вві сні. Усе це видається малоймовірним. Я думаю, що події розвивалися зовсім інакше. Тієї ночі заснув цар, чоловік відважний, і не спав Саїд, який був боягузом. Заснути – означає розлучитися з реальним світом, а зважитися на таку розлуку не так просто для того, хто знає, що за ним женуться вороги з оголеними мечами. Жадібний Саїд схилився над своїм заснулим царем і, певно, хотів убити його (можливо, навіть заносив над ним кинджал), але не наважився. Він покликав раба, вони заховали частину скарбу в гробниці й утекли в Суакін та в Англію. І не для того, щоб заховатися від Богарі, а для того, щоб заманити його в цю пастку й убити, побудував

візир на вершині пагорба червоний лабіринт, який було видно далеко з моря. Він знав, що кораблі донесуть до нубійських портів чутки про чоловіка з оливковою шкірою, раба та лева й що рано чи пізно Богарі прийде шукати його в цьому лабіринті. В кінці останнього коридора плутанки ходів на нього чекала підземна пастка. Богарі так глибоко зневажав Саїда, що не визнав за потрібне вдатися до найменших заходів остороги. Сподіваний день настав; Абенхакан висадився на англійській землі, увійшов до лабіринту, добувся його плутаними коридорами до самого центру й, можливо, вже ступив на перші сходини, коли візир убив його із засідки під сходами – не знаю, чи пострілом, чи якось інакше. Раб, певно, убив лева, а другий постріл – раба. Після цього Саїд розбив голови вбитих каменем. Він мусив зробити саме так. Один убитий з розкраяною головою порушив би проблему ідентифікації, але хижак, негр і цар утворювали певну фіксовану послідовність, знаючи два перші складники якої, було легко визначити останній. І не дивно, що він був опанований страхом, коли розмовляв з Олбі. Він щойно завершив свою жахливу справу й налаштувався втікати з Англії, щоб заволодіти скарбом.

Замислена чи недовірлива мовчанка запала після слів Анвіна. Данрейвен замовив другий кухоль пива, перш ніж висловити свою думку.

– Я ладен погодитися, – сказав він, – що мій Абенхакан був Саїдом. Такі метаморфози, – скажеш мені ти і матимеш рацію, – є класичними прийомами жанру, дотримання яких вимагає від нас читач. Проте я не схильний повірити в припущення, ніби частина скарбу залишилася в Судані. Згадай, що Саїд утікав і від царя, і від його ворогів; значно легше припустити, що він захопив із собою весь скарб, аніж, що він затримався, аби десь закопати його частину. Можливо, монети не знайшлися тому, що їх уже там не було; мулярі цілком могли вичерпати джерело, яке, на відміну від червоного золота Нібелунґів, не було невичерпним. Тоді виходить, що Абенхакан перетнув море, аби повернути собі скарб, який уже був розтрачений.

– Ні, не розтрачений, – заперечив Анвін. – А витрачений для того, щоб побудувати на землі невірних величезну округлу пастку з червоної цегли, призначену заманити царя в неї і вбити його. Саїд, якщо твоє припущення правильне, діяв, підбурюваний ненавистю й страхом, а не жадібністю. Він викрав скарб, але потім зрозумів, що не скарб був для нього головним. Головним для нього було згубити Абенхакана. Він прикидався Абенхаканом, убив Абенхакана й нарешті став Абенхаканом.

– Атож, – погодився Данрейвен. – Він став безпритульним волоцюгою, який, перш ніж смерть перетворить його на ніщо, можливо, колись пригадає, що він був царем або вдавав із себе царя.

Два царі й два лабіринти[258]

Люди, яким можна вірити, розповідають (але Аллах знає більше), що в давнину Вавилонською країною правив цар і що той цар якось скликав своїх будівничих та чаклунів і звелів їм спорудити такий плутаний і запаморочливий лабіринт, що найдосвідченіші мужі не наважувалися туди заходити, а котрі наважувалися – зникали в ньому навіки. Ця споруда була блюзнірською витівкою, тому що заплутувати і вражати годиться лиш Богові, а не людям. Через якийсь час до вавилонського двору прибув цар арабів, і цар Вавилонії, щоб посміятися з простодушності свого гостя, запросив його оглянути лабіринт, де той і блукав, принижений та розгублений, до самого вечора. Тоді він звернувся з молитвою до Бога, й Усевишній допоміг йому знайти вихід. Його уста не промовили жодного слова докору, але він сказав цареві Вавилонському, що має у себе в Аравії ще ліпший лабіринт і якщо Бог йому допоможе, він сподівається коли-небудь показати його своєму гостинному господареві. Після цього він повернувся до Аравії, скликав своїх полководців та воєначальників і з таким успіхом напав на вавилонську землю, що зруйнував її фортеці, перебив її воїнів і захопив у полон самого царя. Він звелів прив'язати його до швидконогого верблюда й повіз у пустелю. Вони скакали три дні, а тоді цар Аравії вигукнув: "О, володарю часу, доль і віків! У себе у Вавилонії ти хотів, щоб я заблукав у твоєму бронзовому лабіринті з його безліччю сходів,

дверей та стін. А тепер Усемогутній хоче, щоб я показав тобі свій лабіринт, де немає потреби ані підійматися сходами, ані виламувати двері, ані блукати безконечними коридорами, ані натикатися на стіни".

Після цього він розв'язав полоненого й покинув його в пустелі, де той і помер від голоду й спраги. Хвала Тому, хто не знає смерті!

Чекання

Екіпаж привіз його до чотири тисячі четвертого номера на цій вулиці Північно-Східного кварталу. Не було ще й дев'ятої ранку. Він з приємністю дивився на плямисті платани, на квадратики землі біля підніжжя кожного, на акуратні будинки з балкончиками, на сусідню аптеку, на злинялі ромби вивісок крамниці залізних виробів та художньої крамниці. З протилежного боку вулиці тяглася довга й глуха стіна лікарні, трохи далі сонячні промені виблискували на склі оранжереї. Він подумав, що все це оточення, нині випадкове й нечітко оформлене, мов побачене уві сні, з плином часу стане для нього, якщо так захоче Бог, незмінним, необхідним і знайомим. На вітрині аптеки виднілися порцелянові літери: БРЕСЛАУЕР. Євреї замінили італійців, які перед тим витіснили звідси креолів. Либонь, так воно й ліпше; приїжджий не вельми прагнув водити знайомство з людьми своєї крові.

Візник допоміг йому зняти дорожню скриню; жінка з неуважним чи то стомленим виразом обличчя відчинила нарешті двері. Візник нахилився з передка, повертаючи йому одну з монет, уругвайську, яка завалялася в його кишені після тієї ночі, перебутої в готелі Мело. Приїжджий віддав йому сорок сентаво й при цьому подумав: "Я маю поводитися так, щоб усі забули про мене. А зараз я помилився двічі: розплатився чужоземною монетою і дав помітити, що для мене ця помилка має вагу".

Жінка рухалася попереду, вони пройшли через передню й перше патіо. Кімната, яку для нього приготували, на щастя, виходила в друге.

Ліжко було із заліза, яке майстер вигадливо позагинав у вигляді гілля та виноградних лоз; тут-таки стояла висока шафа із соснового дерева, полірований стіл, етажерка з книжками до самої підлоги, два неоднакові стільці, умивальник з неодмінними тазом, глеком та мильницею і сулія з непрозорого скла. Стіни прикрашала карта провінції Буенос-Айрес та розп'яття, на червоних шпалерах повторювалося зображення павича з розпущеним хвостом. Єдині двері виходили в патіо. Приїжджому довелося переставити стільці, щоб звільнити місце для скрині. Все тут сподобалося новому пожильцю; коли жінка запитала, як його звуть, він назвався Вільярі, не з таємним викликом і не для того, щоб подолати приниження, якого не відчував, а тому, що це ім'я мов приклеїлося до нього, тому, що він був неспроможний вигадати якесь інше. Хоча, звичайно ж, тут не йшлося про поширену літературну помилку, коли уявляють, що взяти собі ім'я ворога – велика хитрість.

Спочатку сеньйор Вільярі не виходив із дому, а через кілька тижнів почав ненадовго виходити, після того як смеркне. Одного вечора він пішов у кінематограф, який був за три квартали. Він завжди сідав тільки в останньому ряду, завжди виходив незадовго до того, як закінчиться сеанс. Він дивився трагічні історії з життя злочинного світу, в яких, безперечно, були помилки, в яких, безперечно, були картини з його колишнього життя. Вільярі цього не помічав, оскільки уявлення про зв'язок мистецтва з реальною дійсністю було для нього чужим. Він слухняно примушував себе втішатися баченим і намагався лише зрозуміти, навіщо все це показують. На відміну від людей, які читають романи, він ніколи не дивився на себе як на літературного персонажа.

Він ніколи не одержував ані листів, ані навіть проспектів, але з якоюсь туманною надією читав одну з газетних рубрик. Увечері він підсував до дверей стільця й зосереджено цмулив мате, не відриваючи погляду від виткої рослини на стіні високого сусіднього будинку. Роки самотності навчили його, що в спогадах дні здаються однаковими, але реально немає жодного дня, навіть у в'язниці чи в лікарні, що не приносив би якоїсь несподіванки. В інших місцях ув'язнення він піддавався спокусі рахувати дні й години, але це його ув'язнення було

не таким, бо не мало терміну – якщо тільки газета не принесе йому одного ранку звістку про смерть Алехандро Вільярі. А могло бути, що Вільярі вже помер, і в такому разі це його життя – сон. Ця можливість його непокоїла, бо він ніяк не міг зрозуміти, що вона йому принесла б – прикрість чи полегкість; зрештою він сказав собі, що така можливість – абсурд, і відкинув її. У далекі дні, віддалені не так плином часу, як двома чи трьома непоправними вчинками, він мав чимало жадань і прагнув здійснити їх з пристрастю, якої ніщо не стримувало. Ця могутня воля, підсилювана ненавистю до людей і любов'ю до однієї жінки, тепер нічого особливого не прагнула – лише тривати, не уриватися. Запаху трави, запаху чорного тютюну, тіні, що поступово насувалася на патіо, було досить.

У домі жила вівчарка, вже дуже стара. Вільярі заприятелював з нею. Він розмовляв з нею по-іспанському, по-італійському і тими кількома словами, які він зберіг від простої говірки свого дитинства. Вільярі намагався жити лише в теперішньому часі, без спогадів і завбачень; перші означали для нього менше, ніж останні. Він мав невиразне відчуття, що минуле – це та субстанція, з якої утворюється час; тому час так відразу й перетворюється на минуле. Його поневіряння іноді здавалися йому щастям; у такі хвилини він був не набагато складнішим, аніж пес.

Однієї ночі він здригнувся й похолов од раптового й нестерпного болю в глибині рота. Це несподіване й жахливе відчуття повторилося через кілька хвилин, потім іще раз перед світанком. Уранці Вільярі викликав візника й поїхав до зубної лікарні в Одинадцятому кварталі. Там йому вирвали кутній зуб. Під час цієї неприємної процедури він поводився не більш і не менш боягузливо, ніж інші.

Якось увечері, повертаючись із кінематографа, він відчув, що його штовхнули. Гнівно та обурено, з якоюсь таємною полегкістю, він обернувся до нахаби. Грубо вилаявся, а той у відповідь лише пробелькотів вибачення. Це був чоловік молодий, високий, темноволосий, і його супроводжувала жінка, схожа на німкеню; того

вечора Вільярі знову й знову повторював собі, що ці люди йому незнайомі. Проте минуло не менш як чотири чи п'ять днів, перш ніж він наважився вийти на вулицю.

Серед книжок, які стояли на етажерці, була "Божественна комедія" з давнім коментарем Андреолі{474}. Спонукуваний не так цікавістю, як почуттям обов'язку, Вільярі почав читати цей великий твір. До обіду він прочитував одну пісню, а потім, у суворому порядку, примітки. Пекельні муки не здавалися йому ні неймовірними, ні надмірними, і він не думав про те, що Данте помістив би його в останній круг, де зуби Уґоліно без перерви гризуть потилицю Руджері.

Здавалося, що павичі на червоних шпалерах можуть спричинитися до жаских і кошмарних снів, але Вільярі ніколи не примарилася страхітлива альтанка, сплетена з живих павичів. Над ранок йому завжди снився сон однакового змісту, але з дещо різними подробицями. Двоє чоловіків і Вільярі заходили з револьверами до його кімнати, або нападали на нього на виході з кінематографа, або були, всі троє, тим незнайомцем, який його штовхнув, або з сумними обличчями чекали на нього в патіо й, здавалося, не впізнавали його. Наприкінці сну він діставав револьвер із шухляди столу (він і справді держав напоготові в тій шухляді заряджений револьвер) і стріляв у тих людей. Ляскіт пострілу його будив, але завжди це був сон, і в наступному сні напад на нього повторювався, і в наступному сні йому знову доводилося вбивати їх.

Одного туманного липневого ранку його розбудила присутність поруч людей (а не рипіння дверей, коли їх відчиняли). Високі в сутіні кімнати, дивно розмиті цією сутінню (у його кошмарних снах вони були окреслені чіткіше), насторожені, нерухомі й терплячі, з опущеними головами, так ніби вага зброї примушувала їх нахилитися, Алехандро Вільярі та якийсь незнайомець нарешті відшукали його. Він знаком попросив їх зачекати й повернувся обличчям до стіни, ніби знову збираючись заснути. Чи він зробив так, щоб розбудити співчуття в людей, які прийшли його вбити, чи тому, що набагато легше пережити

жахливу подію, ніж без кінця уявляти її й чекати, чи – і це найімовірніше – для того, щоб убивці стали сном, як було вже стільки разів у цьому самому місці, в цей самий час?

Але надію на таке урвали постріли.

Людина на порозі

Біой Касарес привіз із Лондона дивний кинджал з трикутним лезом і руків'ям у формі Н, і наш друг Крістофер Дьюї з Британської Ради сказав, що така зброя досить поширена в Індостані. Сказавши це, він визнав за потрібне згадати й про те, що йому довелося там працювати, в період між двома війнами. (Ultra Auroram et Gangen[259], пригадую, сказав він латиною, переінакшивши вірш Ювенала{475}.) З історій, які він розповів того вечора, я наважуся запропонувати вашій увазі одну. Спробую переказати її дослівно: нехай убереже мене Аллах від спокуси додати до неї бодай якісь випадкові штрихи або підсилити, запозиченнями з Кіплінґа, екзотичний характер оповідання. Було б шкода втратити його стародавній і невибагливий присмак, либонь, подібний до присмаку оповідок "Тисячі й однієї ночі".

Точна географія подій, про які я хочу розповісти, важить мало. Зрештою, хто в Буенос-Айресі спроможний відчути різницю між такими назвами, як Амріцар або Удг? Отже, досить буде сказати, що в ті роки в одному мусульманському місті виникли заворушення й центральний уряд послав туди для наведення порядку одного сильного чоловіка. Це був шотландець зі славетного клану воїнів, він носив традицію насильства у себе в крові. Лише один раз довелося мені його бачити, але ніколи не забуду я те чорне волосся, випнуті вилиці, хижий ніс і чуттєвий рот, широкі плечі, могутню статуру вікінґа. Девід Александер Ґленкерн – так називатиму я його сьогодні у своїй оповіді – одним своїм виглядом, як мені здається, уселяв страх; вистачило повідомлення про його приїзд, аби заспокоїти місто. Та це не завадило йому вдатися до рішучих заходів і видати кілька суворих декретів. Минуло кілька років. Місто й округа жили в мирі; сикхи й мусульмани облишили давні чвари,

аж раптом Ґленкерн зник. Природно, пішла чутка, що його викрали або вбили.

Я довідався про це від свого начальника, бо цензура була сувора й газети нічого не писали про зникнення Ґленкерна (наскільки мені пригадується, вони не прохопилися про це й словом). В одному прислів'ї говориться, що Індія більша, ніж цілий світ; Ґленкерн, хай і всемогутній у місті, куди його призначили наказом, який підписало високе начальство, був звичайним гвинтиком у трибах величезної імперської машини управління. Розслідування, яке провадила місцева поліція, ніяких результатів не дало. Мій начальник подумав, що приватної особи люди остерігатимуться менше, й вона зможе досягти більшого успіху. Й днів через три-чотири (відстані в Індії дуже великі) я без найменшої надії блукав вулицями загадкового міста, яке проковтнуло людину.

Я майже відразу відчув, що існує безконечно широка змова, яка має на меті приховати долю Ґленкерна. "У цьому місті немає жодної живої душі, – так думалося мені, – яка не знає цієї таємниці і яка не присяглася зберігати її". Більшість тих, до кого я звертався з розпитуваннями, демонстрували цілковиту необізнаність – вони не знали, хто такий Ґленкерн, ніколи його не бачили, ніколи про нього не чули. Інші, навпаки, бачили, як лише чверть години тому він розмовляв з таким-то, й навіть зголошувалися провести мене до будинку, в який ці двоє увійшли й у якому про них, звичайно ж, нічого не знали або який вони щойно покинули. Одному з таких безсоромних брехунів я врізав доброго ляпаса. Свідки цієї сцени розділили моє обурення і тут-таки вигадали нову брехню. Я нікому не вірив, але мусив вислуховувати їх. Одного вечора мені підкинули конверт із вузенькою смужкою паперу, на якій було написано адресу…

Коли я добувся туди, сонце вже заходило. То був квартал бідного простолюду. Дім був низенький, і з хідника я побачив цілу низку незамощених патіо, а в глибині якесь світло. В останньому патіо відзначали (я не знаю яке) мусульманське свято. В дім увійшов сліпий, тримаючи в руках лютню з червоного дерева.

Біля моїх ніг, нерухомий, мов якась неодухотворена річ, сидів навпочіпки дуже старий чоловік. Я розповім, який він був, бо це важливо для моєї історії. Роки присадили й відшліфували його, як відшліфовує вода камінь або людське покоління – той або той афоризм. Його одіж складалася з довгих лахмітних клаптів, чи мені так здалось, а тюрбан, який обмотував йому голову, був іще одним таким клаптем. У сутінках він обернув до мене своє темне обличчя з дуже білою бородою. Я не став робити ніякого вступу й напрямки запитав у нього про Девіда Александера Ґленкерна, бо вже втратив усяку надію. Він мене не зрозумів (можливо, не почув), і мені довелося пояснювати, що це суддя і що я розшукую його. Кажучи це, я відчув, як безглуздо звертатися з такими розпитуваннями до цього стародавнього діда, для якого все сучасне – ледь чутний неясний шум. "Цей чоловік міг би розповісти про Повстання або про Акбара{476}, але не про Ґлекберна", – подумав я. Те, що він мені сказав, підтвердило мою підозру.

– Суддя? – повторив він тоном легкого подиву. – Суддя, який пропав і якого шукають? Це сталося, коли я ще був малим хлопцем. Рік я не пам'ятаю, але тоді ще не загинув Нікал Сейн (Ніколсон{477}) під мурами Делі. Час, який минає, залишається в пам'яті; звичайно ж, я спроможний пригадати все, що тоді сталося. Бог, у своєму гніві, дозволив, аби люди розбестились. Їхні вуста вивергали злослів'я, брехню й оману. А проте порочними були не всі, й коли королева постановила прислати сюди людину, яка творила б тут закон Англії, то найменш зіпсуті злом зраділи, бо вони вважали, що закон – це ліпше, ніж безлад. До нас прибув християнин і дуже скоро став порушувати свій обов'язок, і пригнічувати людей, і покривати страхітливі злочини, і брати хабарі. Спочатку ми його не звинувачували: ніхто з нас не знав, у чім суть англійського правосуддя, й, можливо, що свавільні рішення нового судді мали якісь свої глибокі й поки що приховані від нас причини. "Всьому цьому є виправдання в його книзі", – так нам хотілося думати, але його схожість з усіма іншими неправедними суддями цього світу аж надто впадала в око, і зрештою нам довелося визнати, що він просто злочинець. Він став тираном, а бідний люд (прагнучи помститися за ошукані надії, що їх багато покладали на нього) почав міркувати, як би викрасти його та

влаштувати над ним суд. Самими балачками мало чого досягнеш, і від слів треба було переходити до діла. Ніхто, крім, можливо, найпростодушніших і наймолодших, не вірив, що цей зухвалий задум можна успішно здійснити, але тисячі сикхів і мусульман дотримали свого слова й одного дня, самі собі не вірячи, здійснили те, що раніше кожному з них здавалося неможливим. Вони викрали суддю й ув'язнили його на далекому хуторі. Після цього переговорили з усіма, кого він скривдив, або (принаймні) із сиротами та вдовами, бо меч ката за всі ті роки не знав спочинку. Й нарешті – а це було найважче – знайшли й призначили суддю, який мав судити суддю.

Тут його мову урвали жінки, що заходили в дім.

Потім він неквапно повів мову далі:

– Кажуть, нема такого покоління, де не було б принаймні чотирьох праведників, на яких таємно тримається світ і які виправдовують його існування перед Господом. Один з таких людей і був би найдостойнішим суддею. Але як його знайти, якщо вони ходять світом невідомі – ніхто не може їх упізнати, та й самі вони нічого не знають про своє високе призначення? Тоді хтось висунув пропозицію, що, оскільки доля приховує від нас мудреців, треба шукати тих, хто позбавлений розуму. Ця думка здобула найбільшу підтримку. До суду ввійшли знавці Корану й знавці закону, сикхи, які носять ім'я лева й поклоняються одному Богові, індуси, які шанують безліч богів, ченці Махавіри{478}, які навчають, що Всесвіт має форму людини з розчепіреними ногами, вогнепоклонники й чорні юдеї, але право ухвалити остаточний вирок було надано божевільному.

Тут його мову урвали кілька людей, які повертались зі свята.

– Божевільному, – повторив він, – тому що мудрість Бога мала заговорити його вустами й приборкати людську гординю. Його ім'я забулось, а може, його ніхто ніколи й не знав, але він розгулював голяка

або в лахмітті цими вулицями, рахуючи собі пальці великим пальцем руки або глузуючи з дерев.

Мій здоровий глузд збунтувався. Я сказав йому, що доручити ухвалення вироку божевільному означало підірвати чинність процесу.

– Звинувачуваний визнав його суддею, – була відповідь. – Можливо, він зрозумів, що змовники наразили б себе на надто велику небезпеку, якби випустили його на волю, й тому лише божевільний міг не ухвалити йому смертний вирок. Я чув, як він засміявся, коли йому сказали, хто буде суддею. Процес тривав багато днів і ночей, бо свідків приходило все більше й більше.

Він замовк, чимось стурбований. Аби щось запитати, я спитав у нього, на скільки днів розтягся процес.

– Щонайменше на дев'ятнадцять, – відповів він.

Його мову знову урвали люди, що поверталися зі свята. Мусульманам заборонено пити вино, але вирази облич та голоси в них були, як у п'яних. Хтось крикнув щось старому, проходячи.

– Точно на дев'ятнадцять, – промовив він. – Невірний пес вислухав вирок, і ніж устромився йому в горлянку!

Він сказав це з лютою радістю. Й уже іншим тоном завершив свою історію:

– Він помер без страху; і в найпідліших людей іноді зберігається почуття гідності.

– Де сталося те, про що ти мені розповів? – запитав я. – На далекому хуторі?

Він уперше подивився мені у вічі. Потім повільно пояснив, мовби зважуючи кожне слово:

– Я сказав, що його ув'язнили на далекому хуторі, але не сказав, що його там судили. Його судили в цьому місті. В будинку, схожому на всі інші, такому, як цей. Будинки нічим не відрізняються між собою. Важить тільки те, де його спорудили – в пеклі чи на небі.

Я запитав у нього, яка доля спіткала змовників.

– Не знаю, – байдуже відказав він. – Усе це сталося багато років тому й давно забулося. Можливо, люди їх і осудили, але не Бог.

По цих словах він зіп'явся на ноги. Я відчув, що він більше нічого не скаже, що від цієї миті я перестав існувати для нього. Густа юрба з чоловіків і жінок усіх народностей Пенджабу, молячись та співаючи, накотилася на нас і мало не понесла з собою. Мене здивувало, що в таких маленьких двориках, майже не більших за великі передпокої, могло вміститися так багато люду. За допомогою ліктів і лайки я проштовхався крізь натовп. І в останньому патіо наштовхнувся на голого чоловіка, у вінку з жовтих квітів, якого всі вітали й цілували. Він тримав у руці шаблю. Вона була ще в крові, бо нею був убитий Ґленкерн, чий понівечений труп я знайшов у стайні, в глибині двору.

Алеф

Присвячується Естелі Канто {479}

O God, I could be bounded in a nutshell and count myself a King of infinite space.

Hamlet, II, 2 [260]

But they will teach us that Eternity is the Standing still of the Present Time, a Nunc-stans (as the Schools call it); which neither they, nor any else understand, no more than they would a Hic-stans for an Infinite greatness of Place.

Leviathan, IV, 46 [261]

Того спекотного лютневого ранку, в який померла Беатрис Вітербо, після величної агонії, ані на мить не принизивши себе до сльозливості або страху, я помітив, що на великих залізних щитах на площі Конституції поновили рекламу якихось золотавих сигарет. Мені стало не по собі, бо я зрозумів, що невпинний і неосяжний усесвіт уже відокремився від неї і що ця переміна була тільки першою з нескінченного ряду. "Світ змінюватиметься, але я не змінюся, – подумав я з мелахолійним самозамилуванням. – Я знаю, що нерідко моя марна відданість її дратувала. Тепер, коли вона померла, я зможу присвятити себе її пам'яті, без надії, але й без приниження". Я подумав про те, що тридцятого квітня – день її народження; зробити цього дня візит у дім на вулиці Ґарай, щоб привітати її батька та Карлоса Архентіно Данері, її брата в перших, буде актом чемності, бездоганної вихованості й, мабуть, необхідності. Знову я чекатиму в сутінках невеличкої заставленої меблями вітальні, знову роздивлятимуся подробиці її численних світлин. Беатрис Вітербо в профіль – кольорове фото; Беатрис у масці, на карнавалі 1921 року; Беатрис на першому причасті; Беатрис у день її одруження з Робертом Алессандрі. Беатрис невдовзі після розлучення, на сніданку в Кінному клубі; Беатрис у Кільмесі з Делією Сан-Марко Порсель{480} і Карлосом Архентіно; Беатрис із пекінесом, якого їй подарував Вільєгас Аедо; Беатрис анфас і в три чверті, усміхнена, підперла долонею підборіддя… Мені вже не доведеться, як раніше, дарувати недорогі книжки, щоб цим виправдати свій прихід, книжки, сторінки яких я зрештою став розрізувати, аби через кілька місяців не пересвідчуватися з прикрістю, що ніхто їх навіть не розгортав.

Беатрис Вітербо померла 1929 року, й відтоді не було такого тридцятого квітня, щоб я не відвідав цей дім; я мав звичай приходити о чверть на восьму й сидіти там хвилин двадцять п'ять; з кожним роком я приходив усе пізніше й залишався трохи надовше; 1933 року допомогла злива – мене запросили до столу; природно, що я не знехтував цього прецеденту й 1934 року прийшов близько восьмої з медовим пряником із Санта-Фе й, звичайно ж, залишився вечеряти. І саме в дні цих сумних роковин, наповнених неясним любовним томлінням, я вислуховував усе більш і більш довірчі звіряння Карлоса Архентіно Данері.

Беатрис була висока, тендітна, ледь-ледь сутула; в її ході (якщо тут доречний оксиморон) була якась граційна незграбність, джерело екстазу. Карлос Архентіно – чоловік рожевощокий, повний, із сивиною у волоссі й витонченими рисами обличчя. Він обіймає якусь дрібну посаду в нікому не відомій бібліотеці на південній околиці міста; характер у нього владний, але водночас бездіяльний – донедавна він ніколи не виходив з дому, ні вечорами, ні на свята. Пройшовши через два покоління, в нього збереглося італійське "с" та багата італійська жестикуляція. Його розум перебуває в стані безперервного збудження – палкого, балакучого, але абсолютно пустого. Він наводить безліч малоосмислених аналогій і постійно переживає якісь безглузді докори сумління. У нього (як і в Беатрис) великі й гарні руки з тонкими пальцями. Протягом кількох місяців він палко нахваляв Поля Фора{481} – і не так за його балади, як за його ідею незаплямленої слави. "Це князь поетів Франції, – знай повторював він з якоюсь марнославною урочистістю. – І не смій казати про нього нічого поганого, найотруйніша з твоїх стріл його не зачепить".

30 квітня 1941 року я дозволив собі додати до пряника пляшку вітчизняного коньяку. Карлос Архентіно зняв з нього пробу, визнав його смачним і, вихиливши кілька келишків, виголосив промову на захист сучасної людини.

– Я собі уявляю її, – сказав він з не зовсім зрозумілою схвильованістю, – в її кабінеті, в цій, так би мовити, сторожовій башті сучасного міста, в

оточенні телефонів, телеграфів, фонографів, радіотелефонів, кіноапаратів, чарівних ліхтарів, словників, розкладів, довідників, бюлетенів…

І він заявив, що людині, отак оснащеній, немає сенсу подорожувати; наше двадцяте сторіччя перекинуло притчу про Магомета й гору; тепер гори самі йдуть до сучасного Магомета.

Ці його думки здалися мені такими пустими, а їхній виклад – таким пишномовним і багатослівним, що я відразу пов'язав їх з літературою і запитав у нього, чому він не запише їх на папір. Як і слід було сподіватися, він відповів, що вже пише; усі ці думки, та й інші, не менш новаторські, викладено в "Первісній Пісні", "Вступній Пісні", або просто "Пісні-Пролозі" до поеми, над якою він працює вже багато років без реклами, без оглушливого гамору, завжди опираючись на дві найістотніші опори, які називаються праця й самотність. Спочатку він широко відчиняє двері для уяви; потім – шліфує. Поема називається "Земля", й у ній дається опис планети, в якому не бракує, звичайно ж, ані яскравих відступів, ані сміливих узагальнень.

Я попросив його прочитати уривок зі своєї поеми, бодай коротенький. Він висунув шухляду письмового столу, дістав звідти грубий стіс паперу зі штампом "Бібліотека Хуана Крісостомо Лафінура{482}" і самовдоволеним лунким голосом прочитав:

Як грек колись, я бачив світ, я бачив безліч міст,

Я бачив працю й дні, ходив у довгі мандри,

І викладаю суть, і викладаю зміст,

Ніде не бувши, крім… autour de ma chambre[262].

– Це строфа, цікава з усіх поглядів, – проголосив він. – Перший рядок має здобути схвалення професора, академіка, еллініста, хоч, може, й залишить байдужими наших псевдоерудитів, які, правда, складають чималу частку опінії; другий рядок здійснює перехід від Гомера до Гесіода (на фронтоні новоспорудженої будівлі віддається неявна шана батькові дидактичної поезії), а також робиться спроба оновити процес, який веде свою генеалогію ще від Святого Письма, а саме: перелік, нагромадження або накопичення; третій рядок – чи він походить від бароко, чи від декадансу, чи від чистого й фанатичного культу форми? – складається з двох напіввіршів-близнюків; четвертий рядок, відверто двомовний, забезпечить мені безумовну підтримку всіх тих, чий дух схильний утішатися веселим блиском жартівливих асоціацій. Я вже нічого не кажу про рідкісну риму або про силу ілюстративної образності, яка дозволила мені – без педантизму! – сконцентрувати в чотирьох рядках три глибоковчені алюзії, які охоплюють три тисячоліття, насичені літературою: перша відсилає нас до "Одіссеї", друга – до "Праці й днів", а третя – до безсмертної дрібнички, якою ми завдячуємо ледачому дозвіллю славного савояра… Навряд чи хто ліпше за мене збагнув, що сучасне мистецтво неможливе без того бальзаму, яким є сміх, є scherzo[263]. Тож не біймося надавати слово Ґольдоні{483}!

Він зачитав мені й багато інших строф, які також здобули його схвалення і які він тлумачив не менш натхненно й щедро. Нічого прикметного в них не було; вони навіть не здалися мені набагато гіршими за першу. В його письмових трудах поєднувалися старанність, смирення і гра випадковості; ті ж переваги, які Данері в них знаходив, були вторинним продуктом. Слухаючи його, я зрозумів, що зусилля поета часто спрямовані не на те, щоб творити поезію, а на те, щоб знайти аргументи, які довели б високі переваги його поезії. Природно, що ця друга частина його праці підносила твір у його очах, але не в очах інших. Усна мова Данері була вельми екстравагантною; але його безпорадність у віршуванні не дозволяла йому, окрім окремих рідкісних випадків, внести цю екстравагантність у свою поему[264].

Лише один раз у житті випала мені нагода бачити п'ятнадцять тисяч дванадцятискладових віршів "Поліольбіона"{484}, топографічної епопеї, в якій Майкл Дрейтон описав фауну, флору, гідрографію, орографію, воєнну та монастирську історію Англії; я переконаний, що це творіння, грандіозне, проте все ж таки позначене певними межами, є набагато менш занудним, аніж неозорий споріднений задум Карлоса Архентіно, який поставив собі за мету описати римованими рядками всю поверхню нашої планети; 1941 року він уже завіршував кілька гектарів штату Квінсленд, понад кілометр по течії річки Об, газгольдер на північ від Веракруса, головні торговельні заклади в парафії Непорочного Зачаття, садибу Маріани Камбасерес де Альвеар на вулиці Одинадцятого вересня в Бельґрано та турецькі лазні біля одного відомого пляжу в Брайтоні. Він прочитав мені кілька дбайливо опрацьованих пасажів із австралійської зони його поеми. Ці довгі й безформні александрійські вірші не були навіть позначені відносною жвавістю вступу. Наведу одну строфу:

Ось тут, біля стовпа, рутинного цілком,

Який стоїть собі, не зламаний, а цілий,

Вже знудився скелет. – А колір? – Небо-білий.

А он загін овець – до пари з кістяком.

– Тут є дві надзвичайно сміливі знахідки! – тоном переможця вигукнув він. – Ти вже бурчиш, я чую, що це занадто, але повір, вони матимуть тріумфальний успіх. Одна – це епітет "рутинний", який en passant[265] змальовує неминучу нудьгу, притаманну хліборобській та пастушій праці, нудьгу, яку ні "Георгіки", ні наш увінчаний лаврами "Дон Сеґундо" ніколи не наважувалися затаврувати ось так, чорним по білому. Друга – енергійний прозаїзм "вже знудився скелет", від якого з жахом відсахнеться читач манірний, але який високо поцінує критик зі справді мужнім смаком. Та й загалом, уся ця строфа має надзвичайно

високу якість. У другій її половині відбувається напрочуд жвавий діалог з читачем; вірш іде назустріч його живій допитливості, вкладає в його уста запитання й відповідає на нього тут-таки, негайно. А що ти скажеш про цю чудову знахідку, "небобілий"? Цей мальовничий неологізм навіює образ неба, тобто вводить найважливіший фактор австралійського краєвиду. Без цього образу барви ескізу були б надто похмурими, й читач мимоволі закрив би книжку, вражений у самих глибинах своєї душі невиліковною чорною меланхолією.

Я попрощався з ним близько півночі.

Минуло два тижні, й Данері подзвонив мені в неділю по телефону – здається, вперше у житті. Він запропонував, щоб ми зустрілись о четвертій годині – "вип'ємо молочка в ближньому барі-салоні, відкритому на розі вулиці зусиллями прогресивних ділків Суніно та Сунґрі, власників мого будинку, ти ж пам'ятаєш; тобі варто познайомитися з цією кондитерською". Я пристав на його пропозицію радше з невміння відмовити, ніж спонукуваний ентузіазмом. Нам було нелегко знайти вільний столик; бездоганно сучасний "бар-салон" виявився майже таким самим незатишним, як я й передбачав; за сусідніми столиками збуджені відвідувачі називали суми, які вклали в нього, не торгуючись, Суніно і Сунґрі. Карлос Архентіно вдав, ніби страшенно здивований якимись винятковими особливостями освітлення (відомими йому, безперечно, й раніше), і сказав мені з певною суворістю в голосі:

– Тобі хоч-не-хоч доведеться визнати, що цей заклад може суперничати з найшикарнішими барами Флореса.

Після цього він прочитав мені ще чотири чи п'ять сторінок своєї поеми. Він поправив їх, керуючись хибним принципом словесної вишуканості: там, де раніше було в нього "синій", тепер красувалися "блакитний", "ясно-блакитний", "небесно-синій". Слово "молочний" здалося йому не досить гарним, і в бурхливому описі миття вовни він віддав перевагу таким епітетам, як "молочнодайний", "лактальний". Він

з гіркотою вилаяв критиків; потім став поблажливішим і порівняв їх з людьми, "які не володіють ані дорогоцінними металами, ані паровими пресами, ані прокатними станами, ані сірчаною кислотою для карбування скарбів, проте вони "вміють показати людям, де ці скарби лежать". Далі він рішуче осудив "прологоманію, яку вже висміяв у своїй дотепній передмові до "Дон Кіхота"" Князь геніїв. Проте він вважав, що його новий твір має починатися з яскравої передмови, такої собі посвяти в рицарі, підписаної людиною, що має високий авторитет і володіє гострим пером. Після цього додав, що збирається опублікувати початкові пісні своєї поеми. Тоді я й здогадався, в чому причина його несподіваного телефонного дзвінка: цей чолов'яга хоче, щоб я написав передмову до його педантської нісенітниці. Але мій страх виявився безпідставним: Карлос Архентіно сказав з ревнивим захватом у голосі, що навряд чи він ризикує помилитися, коли назве солідним престиж, якого набув у всіх колах літератор Альваро Мелінур Лафінур, і що, якби я його попросив, він міг би написати чудову передмову до поеми. Щоб уникнути невдачі, яка була б непрощенною в цьому випадку, я мушу особливо наголосити на двох незаперечних перевагах поеми: на її формальній досконалості та науковій строгості, "позаяк у цьому розкішному саду тропів, фігур та поетичної витонченості немає жодної деталі, що не відповідала б вимогам суворо виваженої істини". Він додав, що Беатрис вельми полюбляла розважатися в товаристві Альваро.

Я відразу погодився – охоче й багатослівно. Для більшої правдоподібності сказав, що переговорю з Альваро не в понеділок, а в четвер; на скромній вечері, якою зазвичай завершуються всі збори у Клубі письменників. (Таких вечер не буває, але збори письменників справді відбуваються по четвергах, – факт, який Карлос Архентіно Данері може перевірити по газетах і який, отже, надавав правдоподібності моїй відповіді.) З глибокодумним виглядом людини, яка добре розуміє тонкощі справи, я додав, що, перш ніж заговорити про передмову, я опишу йому оригінальний задум поеми. Ми розпрощалися; повертаючи на вулицю Бернардо Ірігоєна, я дуже виразно уявляв собі ті дві можливості, які мені лишались: а) поговорити

з Альваро і сказати йому, що кузен Беатрис (цей пояснювальний евфемізм дасть мені нагоду зайвий раз промовити її ім'я) склепав поему, яка до нескінченності розширила можливості какофонії та хаосу; б) не говорити з Альваро. І я з абсолютною ясністю передбачив, що мій ледачий характер зробить вибір на користь б).

У п'ятницю з першої години я почав з тривогою думати про телефон. Мене обурювало, що цей інструмент, у якому колись звучав незабутній і неповторний голос Беатрис, тепер може принизити себе до того, щоб стати рупором марних і, либонь, розлютованих докорів одуреного Карлоса Архентіно Данері. Та, на щастя, нічого такого не сталося – крім того, що у мене виникла неминуча злість проти цього чоловіка, який накинув мені делікатне доручення, а потім забув про мене.

Я перестав боятися телефону, але в кінці жовтня Карлос Архентіно таки озвався. Він був страшенно збуджений – я навіть спочатку не впізнав його голос. Зі смутком і гнівом, затинаючись, він повідомив, що ці кляті Суніно та Сунґрі геть розперезались і під приводом розширення своєї бридкої забігайлівки збираються зносити його дім.

– Дім моїх пращурів, старий дім – окраса вулиці Ґарай, – повторював він, можливо, прагнучи втопити своє горе в мелодії слів.

Мені було неважко розділити його скорботу. Коли тобі вже за сорок, кожна зміна стає бридким символом скороминущості часу; крім того, йшлося про дім, який для мене безліччю нитей був пов'язаний із Беатрис. Я хотів був наголосити на цій делікатній обставині, але мій співрозмовник мене не слухав. Він сказав, що коли Суніно й Сунґрі наполягатимуть на здійсненні свого абсурдного задуму, доктор Сунні, його адвокат, зажадає ipso facto[266], щоб вони відшкодували йому збитки й виплатили сто тисяч песо.

Ім'я Сунні справило на мене враження; солідна репутація його адвокатських контор у Касеросі{485} й Такуарі ввійшла у прислів'я. Я

запитав, чи він уже взявся вести цю справу. Данері відповів, що говоритиме з ним про це сьогодні ж увечері. Він ніби завагався й рівним, безбарвним голосом, яким ми маємо звичай повідомляти щось дуже інтимне, сказав, що для закінчення поеми йому потрібен його дім, бо там, в одному з кутків льоху, – Алеф. Він пояснив мені, що Алеф – це одна з тих точок простору, які вміщують у собі всі точки.

– Він у льоху під їдальнею, – став розповідати мені Карлос Архентіно, який від горя став іще балакучішим. – Він мій, мій: я відкрив його в дитинстві, ще коли й до школи не ходив. Сходи, які ведуть у льох, дуже круті, мої дядько й тітка заборонили мені туди спускатись, але хтось сказав мені, що в тому льоху – цілий світ. Тоді йшлось, як я згодом довідався, про скриню, але я зрозумів це буквально. Я потай туди спустився, скотився по заборонених сходах, упав. А коли розплющив очі, то побачив Алеф.

– Алеф? – повторив я.

– Так я побачив те місце, де, не змішуючись, перебувають усі місця земної кулі, і їх можна бачити під усіма кутами. Я нікому не розповів про своє відкриття, але почав туди приходити. Малий хлопець, звісно, не міг здогадатися, що його нагороджено цим привілеєм для того, аби у своєму дорослому віці він написав поему! Я не дозволю, щоб Суніно й Сунґрі пограбували мене, тисячу разів – не дозволю! З кодексом у руках доктор Сунні доведе, що мій Алеф невідчужуваний!

Я спробував звернутися до його тверезого глузду.

– Але ж у тому льоху зовсім поночі?

– Істина не може проникнути в розум, який чинить їй опір. Адже якщо в Алефі перебувають усі місця світу, то там же таки перебувають усі лампи, всі лампади, всі джерела світла.

– Зараз же прийду подивитися на нього.

І я поклав слухавку, щоб він не встиг заперечити. Іноді буває досить довідатися про один факт, щоб відразу ж добути з пам'яті цілу низку раніше неусвідомлюваних підтверджень свого раптового осяяння; я сам здивувався, як то раніше я не розумів, що Карлос Архентіно – божевільний. А втім, усі вони, Вітербо... Беатрис (я не раз повторював це собі) і вже дорослою жінкою (і навіть іще малою дівчинкою) була обдарована майже нещадною ясністю думки, але траплялися й у неї напади якоїсь дивної недбалості, неуважності, зневаги, неприхованої жорстокості, що їх, певно, можна було пояснити тільки якимись патологічними відхиленнями. Божевілля Карлоса Архентіно сповнило мене просто-таки злісною радістю; у глибині душі ми завжди ненавиділи один одного.

На вулиці Ґарай служниця чемно попросила, щоб я трохи зачекав. Пан був, як завжди, у льоху – проявляв фотографії. Біля вази, в якій не було жодної квітки, на нікому не потрібному тепер фортепіано всміхався (більш позачасовою, аніж анахронічною усмішкою) великий портрет Беатрис, намальований різкими крикливими барвами. Нас ніхто не міг бачити; опанований розпачем ніжності, я наблизився до портрета й сказав йому:

– Беатрис, Беатрис Елено, Беатрис Елено Вітербо, Беатрис моя кохана, Беатрис, утрачена навіки, це я – Борхес.

Незабаром увійшов Карлос. Він говорив сухо; я зрозумів, що він неспроможний думати ні про що інше, як про втрату Алефа.

– Зараз ми перехилимо по чарочці цього псевдоконьяку, – сказав він, – і можеш пірнати в льох. Пам'ятай, що треба там лежати в горизонтальному положенні, на спині. Необхідні також темрява, нерухомість, певний час на пристосування очей. Ти ляжеш на кам'яну підлогу і втупиш погляд у двадцять дев'яту приступку сходів. Я вийду

назовні, опущу ляду, й ти залишишся сам-один. Тебе, можливо, злякає миша або пацюк – без цього, думаю, не обійдеться. Через кілька хвилин ти побачиш Алеф – цей мікрокосм алхіміків і кабалістів, нашого давнього друга, що увійшов у приказку, multum in parvo![267]

І вже в їдальні він додав:

– Звісно, якщо ти його не побачиш, твоя неспроможність аж ніяк не буде спростуванням моїх спостережень… Спускайся. Незабаром ти зможеш поговорити з Беатрис у всіх її образах.

Я швидко спустився вниз, мені вже набридло його пусте базікання. Льох був майже не ширший, аніж сходи, й більше скидався на колодязь. Я марно шукав очима скриню, про яку казав мені Карлос Архентіно. В кутку стояли ящики з пляшками й лежало кілька мішків. Карлос узяв один порожній мішок, згорнув його й поклав на підлогу – певно, на якомусь точно визначеному місці.

– Подушка не вельми зручна, – промовив він, – але якщо я зроблю її вищою бодай на сантиметр, ти нічого не побачиш, тільки засмутишся і збентежишся. Що ж, лягай, влаштовуйся якнайзручніше й відраховуй двадцять дев'ять приступок.

Я виконав його безглузді вимоги, й Карлос Архентіно нарешті пішов. Він обережно опустив ляду, й темрява, попри невеличку шпаринку, яку я ледве розрізняв поглядом, видалася мені непроглядною. До мене майже відразу дійшло, в якій небезпеці я опинився – я дозволив божевільному замкнути себе в льоху, після того як випив отруту. У хвалькуватих словах Карлоса відчувався внутрішній страх, що я не зможу побачити чудо; щоб убезпечити свою маячню, щоб не довідатися про своє божевілля, він мусить убити мене. Я невиразно відчув, що мені стало зле, і спробував пояснити цей стан своєю закляклою нерухомістю, а не дією наркотику. Я заплющив очі, потім розплющив їх. І тоді я побачив Алеф.

Тепер я підійшов до того місця у своїй оповіді, яке годі переказати словами, і признаюся, що як письменник я почуваюся тут цілком безпорадним. Усяка мова – це алфавіт знаків, застосування яких передбачає минуле, спільне для співрозмовників; але як розповісти іншим про нескінченний Алеф, майже незбагненний і для моєї боязкої пам'яті? Містики, опинившись у схожій складній ситуації, залюбки вдаються до всіляких символів: аби позначити божество, перс говорить про птаха, що в якийсь незвичайний спосіб є всіма птахами водночас; Алан Лільський{486} – про сферу, центр якої присутній повсюди, а кола немає ніде; Єзекіїль{487} – про ангела з чотирма обличчями, який водночас дивиться на схід, захід, північ і південь. (Я недаремно згадую про всі ці незбагненні аналогії – вони мають певний стосунок до Алефа.) Можливо, боги виявлять до мене прихильність, і з плином часу я знайду еквівалентний образ, але поки що моя розповідь буде неминуче заражена літературщиною, фальшю. Крім того, головна проблема є і залишиться нерозв'язною: як зробити перелік, бодай неповний, нескінченної множини. Бо в ту грандіозну мить я побачив мільйони явищ – одні з них тішили мені око, інші жахали, – але жодне не здивувало мене так, як той факт, що всі вони відбувалися в одному місці, не накладаючись одне на одне й не будучи прозорими. Те, що бачили мої очі, відбувалося водночас; але те, що я спробую описати, я викладу послідовно, бо такою є наша мова. А дещо я все ж таки опишу.

Внизу на приступці, з правого боку, я побачив маленьку кульку, що переливалася всіма барвами веселки й сяяла сліпучим, майже нестерпним для очей світлом. Спершу мені здалося, ніби вона оберталася; потім я зрозумів, що це обертання було ілюзією, спричиненою тими карколомними незвичайними сценами, які в ній відбувалися. Діаметр Алефа становив лише два чи три сантиметри, але весь космічний простір був у ньому, причому анітрохи не зменшений у своїх розмірах. Кожна річ (як, скажімо, дзеркало) була й безліччю різних речей, бо я виразно бачив її з усіх пунктів усесвіту. Я бачив густо населене море, бачив світанок і вечір, бачив юрби людей в Америці, бачив сріблясту павутину в центрі чорної піраміди, бачив напіврозвалений лабіринт (то був Лондон), бачив незліченні очі, які

пильно вдивлялися в мене, ніби в люстро, бачив усі дзеркала планети, й жодне з них не відбивало мій образ, бачив на задньому дворі вулиці Солер ті самі кам'яні плити, які бачив тридцять років тому в під'їзді одного будинку на вулиці Фрая Бентоса, бачив грона винограду, сніг, тютюн, рудні жили, туман над водою, бачив опуклі пустелі біля екватора, бачив окремо кожну їхню піщинку, бачив у Інвернессі жінку, якої ніколи вже не забуду, бачив її розкішні коси, гордий стан і рак у грудях, бачив кружальце сухої землі на тротуарі, де раніше було дерево, бачив маєток в Адроґе, бачив примірник першого англомовного перекладу Плінія, який зробив Файлмон Голланд{488}, бачив водночас кожну літеру на кожній сторінці (малим хлопцем я не раз дивувався, чому літери в закритій книжці вночі не перемішуються й не губляться), бачив ніч і тут-таки бачив день, бачив захід сонця в Керетаро{489}, який, здавалося, віддзеркалював барви однієї бенгальської троянди, бачив свою порожню спальню, бачив в одному кабінеті в Алькмаарі{490} глобус між двома дзеркалами, які безконечно його віддзеркалювали, бачив коней із розмаяними гривами на піщаному березі Каспійського моря, удосвіта, бачив делікатний кістяк пальців руки, бачив солдатів, що вижили після битви й відсилали поштові листівки, бачив колоду іспанських карт у вітрині однієї з крамниць Мірсапура{491}, бачив косі тіні від листя папороті в оранжереї, бачив тигрів, поршні, бізонів, морські хвилі, бачив армії, бачив усіх мурашок, які є на землі, бачив перську астролябію, бачив у шухляді письмового столу (і від того почерку мене вкинуло в дрож) безсоромні, неймовірні, надзвичайно влучні листи Беатрис, що їх вона адресувала Карлосові Архентіно, бачив священний пам'ятник у Чакаріті{492}, бачив жахливі останки людини, яка ще недавно була чарівною Беатрис Вітербо, бачив циркуляцію своєї темної крові, бачив людей, затягнутих у вир любові, й людей, безжально спотворених смертю, бачив Алеф, бачив його з усіх точок, бачив у Алефі землю, а в землі знову Алефа, бачив своє обличчя і свої нутрощі, бачив твоє обличчя, й у мене запаморочилось у голові, і я заплакав, тому що мої очі проникли в цю таємничу річ, про існування якої люди здогадувались і знали, як її називати, проте жодна людина досі не дивилася на неї, тому що я побачив цей незбагненний усесвіт.

Мене охопило відчуття нескінченного захвату, нескінченної жалості.

– Та ти загубиш останні клепки, якщо так довго витріщатимешся на те, чого тобі не слід бачити, – сказав ненависний і веселий голос. – Хоч би скільки ти сушив собі голову, ти довіку не заплатиш мені за це відкриття. Дивовижна обсерваторія, еге ж, Борхесе?

Черевики Карлоса Архентіно стояли на найвищій приступці. У півсутіні, яка раптом змінила темряву, я насилу зіп'явся на ноги і пробелькотів:

– Справді дивовижна. Авжеж дивовижна.

Байдужість, яка пролунала в моєму голосі, вразила мене. Карлос Архентіно стривожено допитувався:

– Ти добре все те бачив? У кольорах?

За одну цю мить я обміркував план помсти. З поблажливою, але відвертою жалістю в голосі я подякував Карлосові Архентіно Данері за те, що він надав мені на кілька хвилин притулок у своєму льоху, й наполегливо порадив йому скористатися знесенням його будинку для того, щоб покинути шкідливе повітря столиці, яке нікого не щадить, нехай він мені повірить, нікого! Лагідно, але несхитно я відмовився говорити про Алеф. Я обняв його на прощання й повторив, що життя на лоні природи та спокій – це двоє великих лікарів.

На вулиці, на сходах Конституції, в метро всі обличчя здалися мені знайомими. Я зі страхом подумав, що віднині не залишиться жодної речі, яка могла б мене здивувати, що мене ніколи не покине відчуття, ніби я все це вже бачив. На щастя, через кілька безсонних ночей до мене повернулося спасенне забуття.

П о с т с к р и п т у м п е р ш о г о б е р е з н я 1 9 4 3 р. Через півроку по тому, як знесли дім на вулиці Ґарай, видавництво "Прокруст", не злякавшись довжини грандіозної поеми, викинуло на книжковий ринок добірку "аргентинських фрагментів". Що сталося далі, зайве казати; Карлос Архентіно одержав Другу Національну премію з літератури[268]. Першу премію присудили докторові Аїті{493}; третю – докторові Маріо Бонфанті{494}. Неймовірно, але мій твір "Карти шулера" не здобув жодного голосу. Вкотре перемогли тупість і заздрість! Минуло вже чимало часу, відколи я не бачив Данері; в газетах пишуть, ніби скоро він подарує нам іще один том. Його щасливе перо (яке вже не гальмує Алеф) заходилося перекладати на вірші твори доктора Асеведо Діаса{495}.

Я хотів би зробити ще два зауваження; одне з них стосується природи Алефа, друге – його назви. Щодо останньої, то, як відомо, це назва першої літери в алфавіті священної мови. Її застосування до кульки, яку мені пощастило побачити, не видається випадковим. У кабалі ця літера означає Ен Соф{496} – необмежену й чисту божественність. Кажуть також, що вона має форму людини, яка показує на небо й на землю, цим засвідчуючи, що нижній світ є віддзеркаленням і мапою світу вишнього. У Menghenlehre[269] – це символ трансфінітних чисел, тих, де ціле не є більшим, аніж будь-яка з частин. Хотілося б мені знати, чи Карлос Архентіно сам обрав цю назву, чи вичитав її як найменування тієї іншої точки, в якій сходяться всі точки, в одному з тих незліченних трактатів, що їх відкрив йому його домашній Алеф? Хоч би яким це видавалося неймовірним, я вірю в те, що є (або був) інший Алеф і що Алеф на вулиці Ґарай був фальшивим Алефом.

Наведу свої аргументи. Десь 1867 р. капітан Бертон виконував у Бразилії обов'язки британського консула; у липні 1942 р. Педро Енрікес Уренья{497} відкрив в одній з бібліотек Сантоса його рукопис, де йшлося про дзеркало, власником якого Схід називає Іскандера Зу аль-Карнайна, або Александра Дворогого Македонського. В ньому віддзеркалювався весь усесвіт. Бертон згадує і про інші споріднені пристосування – про семигранний келих Кай Хосру, про дзеркало, яке

Тарік бен-Зіяд знайшов у башті ("Тисяча й одна ніч", 272), про дзеркало, яке Лукіан із Самосати{498} побачив на Місяці ("Правдива історія", 1, 26), про прозорий спис Юпітера, згадуваний у першій книзі "Сатирикону" Капелли, про універсальне дзеркало Мерліна, "кругле, увігнуте і схоже на цілий світ зі скла" ("Королева фей"{499}, III, 19) – і додає такі цікаві слова: "Проте всі попередні речі (окрім того, що вони просто не існували) були простими оптичними інструментами. Але правовірним, які відвідують мечеть Амра в Каїрі, добре відомо, що всесвіт схований в одній із кам'яних колон, які оточують центральне патіо... Зрозуміло, що ніхто не може його побачити, але ті, хто притуляє вухо до колони, кажуть, що через якийсь час починають чути неясний шум, яким супроводжується рух усесвіту... Цю мечеть збудовано в сьомому сторіччі, але колони були взяті з інших храмів доісламських релігій, бо, як писав про те Ібн-Хальдун{500}: "Держави, засновані кочовиками, потребують притоку чужоземців для всілякої роботи, що пов'язана з працею мулярів".

Чи існує цей Алеф усередині каменя? Чи його я бачив, коли бачив геть усе, а потім забув? Наш розум розмивається забуттям; я сам, унаслідок цієї трагічної ерозії років, дедалі більше спотворюю та втрачаю риси Беатрис.

Епілог

Крім "Емми Цунц" (чий блискучий сюжет, набагато сильніший, ніж його боязке літературне втілення, підказала мені Сесілія Інхеньєрос) та "Історії про воїна й полонянку", де розповідається про факти цілком вірогідні, оповідання цієї книжки належать до жанру фантастики. З них найперше є найбільш сконструйованим; у ньому розповідається про наслідки, які мало б для людей їхнє безсмертя. Після цього нарису з етики для невмирущих іде "Мрець" – Асеведо Бандейра, герой цього оповідання, походить із Рівери або з Серро Ларго і задуманий як таке собі примітивне божество, є, можна сказати, мулатським і диким варіантом незрівнянного Санді з Честертона. (У двадцять дев'ятому розділі "Занепаду й краху Римської імперії" розповідається про одну

долю, схожу з долею Оталори, але долю набагато грандіознішу й більш неймовірну.) Про "Теологів" досить буде сказати, що це мрія, дуже меланхолійна мрія про персональну ідентичність; про "Біографію Тадео Ісидора Круса" – що це коментар до життя Мартіна Ф'єрро. Оповіданням "Дім Астеріона" і характером бідолашного героя я завдячую одній з картин Воттса, намальованій 1896 р. "Друга смерть" є фантазією про час, яку я наснував у світлі деяких розважань П'єра Даміані. Під час останньої війни ніхто не прагнув палкіше, ніж я, поразки Німеччини; ніхто не відчував більше, ніж я, всю трагічність німецької долі; "Німецький реквієм" прагне дослідити цю долю, яку не тільки не зуміли оплакати, а й розгадати наші "германофіли", які нічого не знають про Німеччину. "Письмена бога" дістали вельми схвальну оцінку; ягуар змусив мене вкласти в уста "мага піраміди Кахолона" аргументи кабаліста або теолога. "Загір" і "Алеф", як мені здається, створені під певним впливом оповідання Велса{501} "Скляне яйце" (1899 р.).

Буенос-Айрес, 3 травня 1949 р.

П о с т с к р и п т у м 1 9 5 2 р. До цього видання я включив чотири нові оповідання. "Абенхакан ель Богарі, який помер у своєму лабіринті" не дуже запам'ятовується (так мене запевняють), попри свій моторошний заголовок. Ми маємо підстави розглядати його як варіацію на тему новели "Два царі й два лабіринти", яке переписувачі вставили в "Тисячу й одну ніч" і яке пропустив обачний Ґалланд. Про "Чекання" я скажу, що його сюжет я запозичив із поліційної хроніки, яку прочитав мені Альфредо Доблас десять років тому, коли ми класифікували книжки за підручником Бібліографічного Інституту в Брюсселі, де давався код, про який я нічого не пам'ятаю, крім того, що Богові відповідає цифра 231. Сюжет тієї хроніки був турецький; я зробив його італійським, щоб мені було інтуїтивно легше його відчути. Дім у глибині подвір'я на повороті вулиці Парана, що в Буенос-Айресі, що його я якось мигцем побачив і який потім ввижався мені не раз, підказав мені сюжет історії, що розповідається в новелі "Людина на порозі": я переніс її дію до Індії, аби її неймовірність видавалася не такою разючою.

Х. Л. Б.